

Linköpings universitet
Institutionen för samhällsutveckling och kultur
Enheten för historia

Bruket och arbetarna

Arbets- och anställningsförhållanden vid Åtvidabergs
kopparverk 1800-1890

The factory and its workers: Working- and employment conditions at Åtvidabergs copper
factory 1800-1890

C-uppsats i historia
Hösten 2008
Mikael Larsson
Handledare: Svante Kolsgård

Innehåll

1. Inledning	3
1.1. Frågeställningar	3
1.2. Material och metod	3
1.3. Avgränsningar	4
2. Tidigare forskning	5
3. Bakgrund	10
3.1. Bruksarbetets organisation	10
3.2. Bruksarbetares avtalsformer	11
3.3. Anställnings- och arbetsvillkor för bruksarbetare	12
3.4. Åtvidabergs kopparverk	13
4. Undersökning	16
4.1. Löneförhållanden	16
4.2. Arbetstider och skiftesarbete	28
4.3. Kvinnor och barn	32
5. Avslutning	33
6. Referenser	35

1. Inledning

Syftet med denna uppsats har varit att undersöka de arbets- och anställningsförhållanden som rådde vid Åtvidabergs kopparverk under 1800-talet. Jag har försökt redogöra för vad arbetarna tjänade, hur många timmar man arbetade, hur skiftesarbetet såg ut och hur stor del av familjen som arbetade åt bruket. I brukssamhällen rådde ett patriarkalt förhållande mellan patronen (eller baronen i Åtvidaberg) och arbetarna, arbetarna fick sina behov tillgodosedda genom att inte kritisera patronens dominanta roll. Vad gäller lönen så fick arbetare i brukssamhällen i regel ut sin lön både i form av kontanter och in natura.

1.1. Frågeställningar

- Vad tjänade arbetarna?
- Hur många timmar arbetade man och hur såg skiftesarbetet ut?
- Hur stor del av familjen arbetade?

Under dessa frågeställningar kan även andra frågor inrymmas, som hur det såg ut på arbetsplatsen (om det fanns arbetsmiljöproblem), vilken karaktär arbetet hade, vilka förmåner arbetarna hade och hur arbetarna bodde.

1.2. Material och metod

Källmaterialet jag har använt mig av finns vid Bildningscentrum Facettens arkivdepå i Åtvidaberg som handhas av Brukskultur Åtvidaberg. De handlingar jag har använt mig av utgörs av avräkningsböcker som går ner på individnivå, konsultrapporter, personliga berättelser och övriga dokument rörande arbetsförhållanden i gruvorna. I avräkningsböcker kan man hitta förteckningar över vad var och en av brukets arbetare hämtade ut ur brukets magasin varje månad, både naturaförmåner och kontant lön. Det finns emellertid vissa problem förenade med avräkningsböckerna. Ett problem är att kvinnor och barn inte finns med. Det är inte heller säkert att alla arbetare finns med i materialet eller om det bara är ett urval man tagit med. Ytterligare saker som är osäkra är att arbetarna kan ha jobbat olika mycket vilket man inte kan se, man kanske arbetade deltid om man hade jordbruk etcetera. Man vet inte heller hur erfarna arbetarna var vilket bör ha påverkat lönesättningen. Konsultrapporter är rapporter skrivna av konsulter som redogör för driften vid någon industrianläggning och hur den kan förbättras. I regel finns förslag om hur anläggningens bedrivande, arbetsmetoder, avlöningar etcetera kan tänkas förbättras. Denna typ av källa kan vara intressant i sammanhanget då den bland annat kan innehålla information om löneförhållanden och i viss mån arbetstider samt hur arbetsmiljön såg ut. Ett problem med dessa källor är att de är värderande, men detta har jag varit uppmärksam på. Personliga berättelser innehåller mycket information om hur det var att arbeta inom bruket vilket kan ge svar på alla frågeställningarna. Problem med dessa är att de är nedskrivna långt efteråt och att de innehåller barndomsminnen vilka kan ha blivit allt suddigare med åren. De kan också innehålla värderingar, främst på så sätt arbetarna kan beskriva sin situation som mer besvärlig än vad den kanske i själva verket var, särskilt om det skrevs kring 1930-talet då socialdemokratin ansåg sig ha byggt upp en ridå mot det mycket eländiga förflutna, vilket är fallet med en av skildringarna. Men även detta har jag varit uppmärksam på. De övriga dokumenten jag använt mig av kan till större delen liknas vid konsultrapporter, två är PM från 1850-talet rörande brytningen i gruvorna där Carl Bratt påpekar hur verksamheten kan förbättras och ett är en besiktningsrapport från 1808 av Johan Tobias Geisler. De innehåller i

likhet med konsultrapporterna viss information om arbetsförhållanden och är även de befästade med värderingar vilket jag varit medveten om.

När man talar om ”kopparverket” varierar det huruvida gruvorna inkluderas. Jag använder begreppet i båda betydelserna men det borde framgå varje gång vilken betydelse ordet har. När jag skriver ”lön” avser jag ibland den totala årliga förmånen för en arbetare, det vill säga inklusive naturaförmåner omräknade i riksdaler och ibland bara den kontanta lönen. När jag avser den kontanta lönen nämner jag i regel detta i samma mening, annars är det i regel den totala lönen som avses. Tänk på detta så att inte missförstånd uppstår. Förvirring kan också råda kring begreppet ”gruvarbetare” då detta kan innefatta alla arbetarna i en gruva eller endast de specifika arbetare som titulerades så. Själv använder jag begreppet i båda betydelserna, men det borde vara tydligt varje gång vilken betydelse ordet har. Likaså kan begreppet ”bruksarbetare” syfta enbart på de arbetare på kopparverket som titulerades så eller alla brukets arbetare, och jag använder begreppet i båda betydelserna men det torde även här varje gång vara tydligt vad som avses.

1.3. Avgränsningar

Perioden jag har valt att undersöka sträcker sig mellan 1800 till och med 1890 och platsen är Åtvidaberg. Från 1820- och framför allt 30-talet åker produktionen av koppar i Åtvidaberg upp framför allt på grund av förbättrade metoder, konsulten Bredberg effektiviserade produktionen genom att använda billigare träkol och efterfrågan började kraftigt öka på grund av den industriella revolutionen som kommit till Norden. Under 1850- och 60-talet rådde högkonjunktur för Åtvidabergs kopparverk, medan det under 70- och 80-talet var lågkonjunktur. Detta är intressant på grund av möjligheten att kunna belysa arbetarnas arbets- och anställningsförhållanden under för bolaget olika förhållanden. Att jag har valt ut just ovannämnda frågeställningar beror på att de kan besvaras brett och kan tänkas innefatta allt väsentligt vad gäller arbets- och anställningsförhållanden vid ett bruk. Från början var avsikten att endast studera 1800-talets senare hälft, men då det senare visade sig att källmaterialet för nämnda period var tämligen litet så utökade jag perioden för att kunna använda mer källmaterial.

2. Tidigare forskning

Vad gäller arbets- och anställningsförhållanden vid kopparverket i Åtvidaberg så finns det inte mycket skrivet. Det närmaste man kan komma är en översiktsartad redogörelse för kopparbrukets historia i ”Åtvidabergs historia” skriven av bl.a. Sven Hellström och informationen på Brukskultur Åtvidabergs hemsida som även det är en redogörelse för kopparverkets historia. Sedan finns också en liten översikt över brukets lönekostnad per ton färdig koppar under perioden 1869-1899 och hur många arbetare som krävdes för att framställa tio ton färdig koppar i Kersti Sågvall-Ullenhags ”AB Åtvidabergs förenade industrier med föregångare” från 1970. I avhandlingen ”Träskoadel – En etnologisk undersökning av lancashiresmedernas arbets- och levnadsförhållanden på Ramnäs bruk vid tiden kring sekelskiftet 1900” redogör Barbro Bursell om motsvarande förhållanden för smeder vid Ramnäs bruk under perioden 1854-1964. Viktiga teser från avhandlingen redogör jag för i bakgrundsstycket.

”Järnet och människorna” av Carl-Herman Tillhagen från 1981 beskriver utförligt järnhanteringen och dess arbetares historia och lägger stor vikt på vidskepelsens betydelse för bruksarbetarnas liv. Detta var enligt Tillhagen något som påverkade arbetarnas liv i hög grad. Med tanke på de svåra arbetsförhållanden som de utsattes för var det lätt att tro på sådana saker, samt att det kan ha varit *nödvändigt* att tro på övernaturliga ting för att orka med livet precis som på andra ställen i det dåtida samhället. Alla bruksarbetare trodde att det fanns övernaturliga ting i gruvan och i smedjan. Dessa trosuppfattningar började försvinna hos bruksarbetare under 1800-talet då folkskolan infördes. Ändå förstod nog många bruksarbetare vid nykter eftertanke att var fantasi, men att föreställa sig detta kunde som sagt vara något nödvändigt för att orka med arbetet. Tillhagen redogör även för gruvarbetarnas och smedernas arbets- och livsförhållanden i övrigt.¹

Tillhagen berättar att i gruvan var det mörkt, kallt och halt och att få torde ha levt ett hårdare och farligare liv än gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk. Gruvorna hade ett stadgat dåligt rykte som arbetsplats med tungt, livsfarligt och dåligt betalt arbete. Arbetsförhållandena vid de äldsta gruvorna var svåra. Detta underströks ytterligare av arbetsbefälets rätt till så kallad husaga, en rätt för husbonden att aga sina anställda. Denna rätt användes i omänsklig utsträckning och arbetsdisciplinen upprätthölls med stränga straff. Det söps mycket vilket orsakade många slagsmål och våldshandlingar. Under 16- och 1700-talet försökte man bekämpa superiet, med liten verkan. Arbetstider och arbetsvanor kunde variera mellan olika gruvor. I slutet av 1800-talet var det vanligt att man började klockan 7 på morgonen, hade en halvtimmes middagsrast klockan 12 och arbetade fram till klockan 5. Många gruvarbetare hade ett litet torp till försörjningen. Där fanns jord för årsbehovet av potatis, ibland för litet säd och kanske också för vinterfoder till en eller två kor. Få arbetsplatser torde ha varit utsatta för fler olyckor än gruvorna. Risken för ras var alltid stor, främst i gamla gruvor och även generellt då många bergsmän bröt mot bestämmelserna om gruvbrytning. Olyckor var också vanliga på grund av mörker, halka och avgrunder. När sprängning infördes i gruvdriften tillkom nya olycksrisker. Den hjälp som änkor, skadade och utfattiga kunde få vid gruvorna var liten.²

---

¹ Carl-Herman Tillhagen: *Järnet och människorna* (Stockholm, 1981).

² *Ibid.*

Hyttans arbetslag arbetade i skift om ca sex timmar om allt gick väl. De hade vanligen ett torp där de kunde föda ett par kor. Deras bostäder kunde ur hygienisk synvinkel likställas med gruvarbetarnas gruvkammare då de nästan aldrig orkade städa den.³

Hopslagaren hade ett tungt och farligt arbete. På ett skift om ungefär åtta timmar skulle härdraget hinna med sju smältor. Därefter vilade man åtta timmar och sedan började man arbeta igen. Arbetet i smedjorna var både tungt och farligt. Särskilt riskfullt var arbetet med sammanslagningen och klyvningen av smältan. En orsak till olyckor var också den smälta slaggen, det så kallade kvickjärnet. I det så kallade labbit där hammarsmederna bodde mellan skiftena eftersom de inte orkade tvätta sig rena efter arbetet innehöll smuts som samlats i årsavlagringar, tillsammans med snusspott, svett och tobaksstril. Även masugnsarbetare sov i ett labbi, men inte manufaktur- och spiksmeder som inte arbetade skift. Spiksmidet började aldrig efter klockan sex på morgonen och fortsatte ofta till klockan sju på kvällen, med en middagsrast mellan tolv och ett. I förhållande till smältsmedernas dagsverke ansågs spiksmidet inte vara tungt, men däremot tråkigt. Vid nästan alla bruk fanns en manufaktur- eller klensmedja. Klensmeden hade ett kontrakt med bruket som gav honom fritt husrum om ett rum och kök, fri vedbrand, foder för två kor, rätt till nödigt potatisland och uttag av en viss kvantitet säd och saltvaror per månad. Arbetstiden var tolv timmar om dagen.⁴

Smeder orkade i regel inte jobba längre än till 55-60-årsåldern, då man hänvisades till ett lättare arbete. Även gamla som ännu kunde gå uppe ville man ibland sätta till ett arbete. Redan tidigt insåg man att stångjärnshamrarna var riskfulla och ohälsosamma och att de som skadades behövde hjälp varför det inrättades en viss om än ringa hjälp för den olycksdrabbade eller sjuke hammarsmeden. Någon egentlig läkarvård förekom knappt på bruken förrän på 1800-talet då det i regel också fanns medicinskåp på brukskontoret med en del medikamenter för mindre skador. Stångjärnssmeder var redan vid fyrtio krokryggiga och benen var inåtböjda. Vid femtio var man döv och ofta lemlytt.⁵

Trots den allmänna uppfattningen att bruksägarna var barska herrar som strängt höll på tukt och ordning hade patronerna ändå i allmänhet ett gott rykte bland de gamla smederna. Man respekterade dem för att de visste vad de ville. De hörde på när smederna framförde klagomål, och så som de sedan bestämde, så blev det. Stränga och hårdföra var de, men smederna var ett släkte som inte lät sig toppridas.⁶

I den omfattande serien ”Den svenska arbetarklassens historia” finns en volym med namnet ”Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk” från 1951 av Bertil Boetius. Detta är en klassiker inom arbetarklassens historia och därför är den lämplig att redogöra för här. I denna bok beskrivs bergsarbetarnas och metallmanufakturarbetarnas livsförhållanden. Stor vikt läggs vid Stora kopparberget och arbetarroligheterna där. Som största skillnad mellan då och nu (i detta fall är ”nu” 1951) anser Boetius vara arbetsdisciplinen. Livsformerna är annorlunda jämfört med förr på grund av den utvecklade maskintekniken, jordbrukets rationalisering och utökade förbindelser mellan världens delar. Boetius har emellertid inte byggt sin historia på detta även om han påstår att det hade varit möjligt, utan bygger istället sin historia på de skiftande lösningar av problem som varje tid förmått ge mot bakgrund av den ekonomiska verksamhetens grundlag, mycket konstanta förutsättningar. Den inre enheten borde enligt Boetius framträda i en utveckling som började med smältgropar under forntiden och

---

³ Ibid.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid.

kulminerade under den klassiska brukstiden. Den nådde i sin art en avslutning med det hantverksmässigt högt stående hammarsmidet och det outtröttliga arbetet på att fullkomna den gamla masugnen. Den nya tiden som började när stenkolsjärnet ersatte träkolsjärnets monopolställning växte ganska obemärkt fram ur den gamla. Den slutade med att förvandla dess levande enhet av traditionsbundet praktiskt kunnande och förnämligt teoretiskt arbete till antikviteter med endast historiskt intresse. Boetius anser inte att kontinuiteten har brutits inom bergsindustrin på grund av den förnämliga yrkestraditionen som inte bara har varit en viktig förutsättning för de tekniska nydaningarna. Den är även en stor tillgång som ärvts från gamla tider.⁷

Ulf Eriksson redogör i ”Gruva och arbete. Kiirunavaara 1890-1990. Avsnitt I 1890-1920” från 1991 för gruvarbetet och arbetsförhållandena i Kirunagruvan/Kiirunavaara under perioden 1890-1920, dess växlande villkor samt tekniska och organisatoriska förändringar. Han ger flera exempel på att de naturgivna förhållandena och det ramsättande valet av brytningsmetod på flera sätt betingade utformningen på gruvarbetet. Men denna för ”arbetets” innehåll och organisatoriska fundamentala faktor ”överlagrades” enligt Eriksson förstås också av de ekonomiska vinningar som kunskapsackumulerande specialisering, relativt oberoende av yrkesskicklig arbetskraft och differentierade arbetarlöner kunde ge. Det var ovanligt med krav på specifik kunskap. Den förindustriella tekniken, naturen (som innebar snöskottning, spettning och kärvande vagnshjul på vintern samt växlande väder och varierande bergsförhållanden) gjorde arbetet tungt. Malmen hade olika skepnader vilka måste mötas med olika arbetsteknik och dessa snabbt växlande yttre förhållandena bidrog till att gruvarbetet inte var så ”robotiserande” som man kan tro. Från naturen uppstod ofta driftsstörningar och yttre flaskhalsar skulle direkt komma att påverka en rad arbetarfrågor. Relationerna mellan ackordens egenskaper och gruvarbetets natur innebar att en specifik yrkeskultur uppstod som var relaterad till yrkeskulturen. Frågorna om gruvarbetets natur, vilka krav driften kunde ställa på arbetarna och vilka villkor arbetaren skulle anpassa sig till var enligt Eriksson till större delen en social problematik som handlade om parternas möjligheter att genomdriva sina föreställningar och sin definition av vad en industriell ordning innebar. I denna stora fråga kom dock ordningen så småningom att definieras på bolagets villkor. Arbetarnas inställning till ackorden var bortsett från gruvarbetets slitsamma natur ambivalent och till övervägande delen positiv. Eriksson ger i sin avhandling flera argument på att ackordsystemet stärkte gruvarbetets frihetsgrader.⁸

I artikeln ”Kvinnorna i Bergslagens gruvor” ur skriften *Järnkvinnor* från 1995 redogör Håkan Henriksson för kvinnornas arbetsförhållanden som gruvarbetare. Anledningen till att kvinnor arbetade som gruvarbetare var främst den allmänna bristen på arbetskraft. Dessutom bröts gruvorna endast under en kortare tid av året då det krävdes särskilt mycket arbetskraft. Gruvarbetarnas hushåll fungerade som arbetslag och även om man helst endast ville anställa män så dög ändå kvinnor när det inte fanns män att anställa. När gruvorna började brytas året runt blev gruvarbetet en heltidssysselsättning och när gruvarbetet började effektiviseras minskade även behovet av gruvarbetare. En större uppdelning av arbetsuppgifterna uppstod och gruvarbetarna blev en fast arbetarstam vid gruvorna på grund av bolagets maskininköp samt byggande av torp och kaserner. Gruvågarna som allt mer omvandlades till brukspatroner försökte också omorganisera gruvarbetet för att mer i detalj kunna kontrollera arbetet. Detta ledde till att det fritt arbetande hushållet inte längre passade in i organisationen. Kvinnor kunde inte heller delta i gruvarbetet eftersom de inte kunde arbeta mer än högst sex timmar

---

⁷ Bertil Boetius: *Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk*, Den svenska arbetarklassens historia (Stockholm, 1951), s. 391.

⁸ Ulf Eriksson: *Gruva och arbete. Kiirunavaara 1890-1990. Avsnitt I 1890-1920* (Uppsala, 1991).

om dagen då de också hade familjen att ta hand om. I och med 1800-talets befolkningsökning minskade också efterfrågan på arbetskraft. Allt detta ledde till att kvinnorna försvann ur gruvorna vid 1800-talets mitt. Den förändrade synen på kvinnans roll i samhället kan också ha bidragit till utvecklingen. Kvinnornas utestängning från gruvarbetet ledde dock inte till några direkta negativa effekter för hushållens ekonomi.⁹

Det stora verket Fagerstabrukens historias femte band ”Arbetare och arbetsförhållanden 1870-1910” av Gustaf Utterström och Ernst Söderlund innehåller flera viktiga faktauppgifter, inte bara sådant som rör det regionala området utan även hela Sverige.¹⁰ Vid dessa bruk var antalet arbetare under 18 år 146 stycken år 1893 och 358 stycken 1912, trots en minderårslagstiftning 1881. I praktiken hade vid dessa bruk ”det fria arbetsavtalet” tillämpats sedan länge före 1864. Arbetskontrakt intogs både med individuella arbetare och med hela arbetarkategorier. Kontakterna mellan arbetarna och bruken var på 1870-talet ännu inte standardiserade på samma sätt som senare, utan varje bruk tillämpade sitt eget formulär. En nyhet som tycks ha blivit vanlig på 1870-talet var att särskilda ordningsregler från arbetsgivaren utfärdades som komplement till arbetarkontrakten. Enligt Gunnar Myrdals ”The Cost of Living in Sweden 1830-1930” var prisindex för spannmål år 1870 cirka 85, 1873 cirka 115, 1876 cirka 100, 1879 cirka 90, 1881 cirka 115 och 1887 cirka 65. Spannmålsindex förändrades på ett i viktiga avseenden annat sätt än det allmänna levnadskostnadsindex på grund av starkt sjunkande relativpriser på spannmål under 1880-talet som förblev låga under perioden.¹¹ I regel tycks det ha varit så att stigande levnadskostnader mer eller mindre fullständigt kompenseras av ökad arbetsförtjänst. Arbetsförtjänsterna steg under större delen av 1870-talet för att sjunka något under slutet av årtiondet, för att sedan stiga ytterst litet och för att till sist ligga på ungefär samma nivå under 1880-talet.¹² Arbetsförtjänsterna sammanhänger till stor del med variationer i sysselsättningsgraden och inte med ändringar i ackordsprislister och timlönesatser. Sysselsättningsgraden i sin tur sammanhänger precis som spannmålsindex med de cykliska konjunkturförändringarna.

I B-uppsatsen ”Gruvarbetarnas änkor. Vad arbetade änkor med vid Närstad gruvfält 1836-37” från 1997 redogör Henrietta Finnborg för änkornas situation då deras män dog, vad de fick för arbetsuppgifter, hur gamla de var och vilka hushåll de ingick i. De huvudsakliga arbetsuppgifterna för kvinnor var malmplockning (skrädning) och arbete inom lantbruket under sommarperioden. Under övriga månader arbetade änkor uteslutande med bokning av malm. Under 1856-57 gjorde även de flesta änkor dagsverken vid någon av gruvorna. Finnborg lyckades inte hitta någon kvinna som arbetade under jord. Deras åldrar varierade kraftigt mellan 18 och 76 år. Under 1836-37 bodde de i samma hushåll som ytterligare en eller två gruvarbetare med familjer och under 1856-57 bodde de flesta änkor tillsammans i ett och samma hushåll. Alla änkor fick understöd från Adelsnäs fattigkassa.¹³

Ytterligare en relevant är Fredrik Hamiltons B-uppsats ”En studie av ’Åtvidabergs Bruksfolks pensionskassa’” från 2003. Han nämner att pensionen kunde dras in vid försumlighet i tjänst men vid uppsägning utan tjänstefel utgick pension som normalt. Den årliga normalpensionen var 50 rdr, pension till efterlevande änka (och barn om även modern gått bort) var 25 rdr.

⁹ Håkan Henriksson: ”Kvinnorna i Bergslagens gruvor”, i *Bergslagens kvinnodagar 1995 – Opuscula historica Upsaliensia 1*, Åsa Karlsson red. (Uppsala, 1996), s. 71-97.

¹⁰ Då inget annat anges är informationen till detta stycke hämtat från Gustaf Utterström och Ernst Söderlund: *Fagerstabrukens historia 5 - Arbetare och arbetsförhållanden 1870-1910* (Uppsala, 1959), s. 371-386.

¹¹ Gunnar Myrdal: *The Cost of Living in Sweden 1830-1930*, Stockholm Economic Studies (Stockholm, 1933).

¹² Bagge-Lundberg Svennilsson: *Wages in Sweden 1860-1930*.

¹³ Henrietta Finnborg: *Gruvarbetarnas änkor. Vad arbetade änkor med vid Närstad gruvfält 1836-37* (opublicerad B-uppsats från Linköpings universitet 1997).

Sjukpenning kunde också ges vid längre sjukdom och då som engångsbelopp på 10 rdr. Begravningshjälp kunde också ges om det var nödvändigt. Det var främst smältare, bruksarbetare, uppsättare, rostvändare och bokare som var medlemmar. De flesta av dessa arbetare tillhörde "arbetararistokratin". Efter att kassan bildats 1854 växte antalet medlemmar snabbt. 1873 bryts trenden och medlemsantalet blir allt mindre. 1887/88 skedde en ekonomisk tillbakagång och pengar lånades av baron Adelswärd. Här nämns för övrigt en intressant detalj på s. 7, nämligen att bruksrättaren, smältare, uppsättare och rostvändare tillhörde "arbetararistokratin" och vars status utgjordes i nämnda ordning, och att bokare och bruksarbetare kom därefter.¹⁴

---

¹⁴ Fredrik Hamilton: *En studie av "Åtvidabergs Bruksfolks pensionskassa"* (opublicerad B-uppsats från Linköpings universitet 2003).

3. Bakgrund

Här ger jag en redogörelse för hur arbetet vid bruksanläggningar kunde vara organiserat, avtalsformer som kunde tillämpas för bruksarbetare, hur anställnings och arbetsvillkoren för bruksarbetare kunde se ut generellt samt en översikt över utvecklingen av Åtvidabergs kopparverk.

3.1. Bruksarbetets organisation

Bergsbruket var organiserat i järnbergslagens (bergslag = ett ord med två betydelser, antingen ett arbetslag för bergshantering eller ett område där bergshantering bedrivs) *hyttelag* och kopparbergslagens *hyttebylag*. Dessa järn- och kopparbönder lämnade sin medverkan vid driften med egen arbetskraft, förstärkt med egna legokarlar. För arbetarna fanns från början av 1800-talet inget annat att tillgå än legohjonsinstitutet vilket var ett problem då de behövde vara självständiga gentemot sina arbetsgivare och behjälpliga mot kronan genom att höja bergshanteringen kvalitativt och kvantitativt. Det löstes genom att kalla de arbetare som hade den ansvarsfullaste sysselsättningen för *mästare*, de övriga i deras arbetslag för *drängar* och genom att ge dem en egen skråorganisation. I kopparbergslagen hade på 1600-talet *rotvändarna* och *smältarna*, det vill säga arbetare som i hyttorna rostade och smälte kopparmalmen, det ansvarsfullaste arbetet. Samma situation fanns i järnbergslagen. Kopparsmältarnas närmaste motsvarighet var här *masmästaren* som vanligtvis ledde inte bara blåsningsen i hyttan utan ofta även byggandet av masugnen. Skråorganisationernas syfte i bergslagen var att åstadkomma en stegring av tekniska uppfinningar och nyheter. Skråorganisationen inpassades i det sedan medeltiden existerande *bergstinget*. I varje ting var *bergmästaren* ordförande. I järnbergslagen tillsattes en *övermasmästare*. De var statens ämbetsmän och sorterades under bergskollegiet. Av de masmästare som fanns inom ett distrikt valde bergstinget en *ålderman* som samtidigt blev bisittare i bergstingsrätten och för övrigt skulle fungera som de övriga masmästarnas läromästare, närmaste auktoritet och stöd. En masmästare skulle bland annat vara kompetent att bygga en masugn, vilket dock inte alla var, och därför kallades en masmästare som kunde det för *stegresare*. Masmästarens arbetslag bestod i det enklaste fallet endast av en *uppsättare* som arbetade på masugnskransen och fyllde pipan med kol, malm och lim samt en *råstudräng* eller *hyttedräng* som slog ut tackjärnet och slaggen. De var tvungna att ha åldermannens lärobrev och motsvarade närmast ett slags gesäller. Alla medlemmar i hyttelaget sammanträdde varje år till hyttestämman. Vid stämman valdes en *hyttfogde* som fungerade som bolagets verkställande direktör. Masmästarna och övermästaren kallades till ämbetsmöte varje år under ledning av *bergmästaren*. Denna organisation försvann i och med näringslagstiftningen 1859. Gruvarbetet leddes av en *gruvfogde*, engagerad på en stämman med samtliga gruvans intressenter, det vill säga gruvlaget. Arbetsfolket som utgjordes av gruvdrängarna engagerade däremot varje bergsman för sig, men malmen bröts gemensamt. Den statliga kontrollen över gruvearbetet utövades av en ämbetsman som kallades *geschworen*, och vid flera gruvor fanns av staten avlönade *konstvaktare*, som med gruvkonsten skötte läns-pumpningen av gruvan och en del uppfodringsverk. Bergsbruket inkluderade hela familjen, medan gruvearbetet endast delvis inkluderade barnen.¹⁵

---

¹⁵ John Granlund: *Arbetsorganisationer, Arbetaren i helg och söcken II - Vardag och fest*, Andreas Lindblom red., Den svenska arbetarklassens historia (Stockholm, 1944), s. 62-67.

3.2. Bruksarbetares avtalsformer

För att redogöra för hur bruksarbetares arbets- och anställningsförhållanden kunde se ut generellt i Sverige väljer jag främst att göra detta utifrån Bursells doktorsavhandling. Jag är medveten om att detta kanske inte har någon direkt koppling till de arbetsförhållanden som rådde i Åtvidaberg vid samma tid just för att man där inte anställde smeder i samma omfattning, men jag vill ändå redogöra för detta eftersom det är en genomgripande studie vad gäller arbets- och anställningsförhållanden vid svenska bruk under slutet av 1800-talet, vilket är en del av perioden jag täcker in.

I avhandlingen ”Träskoadel – En etnologisk undersökning av lancashiresmedernas arbets- och levnadsförhållanden på Ramnäs bruk vid tiden kring sekelskiftet 1900” redogör Barbro Bursell om motsvarande förhållanden för smeder vid Ramnäs bruk under perioden 1854-1964. Det var då som brukspatronstiden ersattes av bolagstiden och fackföreningstiden. Detta innebar många förändringar vad gäller arbetarnas förhållanden till arbetsgivaren, den patriarkala relationen försvann. Smedernas hierarkiska arbetsorganisation förändrades också på så sätt att alla smederna delade ansvaret för smidet på lika villkor. Lancashiresmedernas status gick också ner på grund av den tekniska förändringen.

Enligt Bursell reglerades smeders anställnings- och arbetsvillkor i början ingående av den speciallagstiftning för järnhanteringen som infördes på 1600-talet. Många av dessa villkor levde kvar i annan form även efter 1859 då denna speciallagstiftning upphävdes. Enligt 1864 års näringsfrihetsförordning skulle förhållandet mellan husbönder och tjänare regleras via det fria arbetsavtalet, allmän lag och om inte annat bestämts, legostadgan. Det fria arbetsavtalet innebar att arbetsgivaren uppställde löner och arbetsvillkor som arbetarna fick acceptera om de ville ha arbetet. Fria arbetsavtal hade även tillämpats vid svenska bruk långt före 1864 och redan i början av seklet var det vanligt att de fastställdes i skriftliga kontrakt. De kunde gälla endast en arbetare, eller hela arbetarkategorier. I det senare fallet hade de karaktären av kollektivavtal.¹⁶

Den sista veckan i oktober hade smederna vad de kallade *ledig-, flytt- eller slånkvecka* då alla tillsammans gick till brukskontoret för att göra upp om löne- och arbetsvillkor för nästa arbetsår. Dessa sammanfattades i ett smideskontrakt och genom att skriva under detta band sig arbetarna för tjänstgöring ytterligare ett år. De flesta smeder varken städslades (anställdes) eller var rättsligt bundna till bruksägaren, och därmed kunde de betraktas som *legohjon*. Detta innebar att arbetsgivaren var tvungen att ge överenskommen lön och hålla med kost samt bostad, och att legohjonet var tvungen att stanna kvar i tjänsten och ”med särskilt intresse” rätta sig efter arbetsgivarens vilja. Lancashiresmederna intog en särställning på så sätt att de inte bara försåg sina drängar med lön och kost utan även städslade dem i sin *egen* tjänst. Däremot tog de emot drängarna ”på förestående kontrakt” det vill säga drängarna omfattades av samma ordningsregler etcetera som smederna. Vid Ramnäs bruk avskaffades städlandet år 1907 då bruket bytte ägare. Därmed kom lancashiresmederna att jämföras med andra arbetare ur anställningssynpunkt.¹⁷

---

¹⁶ Barbro Bursell: *Träskoadel – En etnologisk undersökning av lancashiresmedernas arbets- och levnadsförhållanden på Ramnäs bruk vid tiden sekelskiftet 1900* (Lund, 1974) s. 112.

¹⁷ *Ibid.*, s. 113f.

3.3. Anställnings- och arbetsvillkor för bruksarbetare

Enligt smideskontrakten skulle en smed ha ett ”driftigt, redbart och nyktert uppförande” samt sitt arbete noggrant. Lönen beräknades efter ackordprincipen. Under en kort period hade smederna även vad man idag skulle kalla indexrelaterad lön. Vidare fick man ersättning för *överjärn* och *överkol*, vilket man dock slutade med 1873. Å andra sidan var smederna skyldiga att ersätta bruksägaren för *bortsmitt järn och kol*. Likaså var smederna tvungna att ta tillbaka smältstycken för omsmältning om de inte uppfyllde vissa kvalitetskrav. Lönen kunde utgå som dagspenning, och så kallade *fyrpenningar* vilket var en slags arbetslöshetsunderstöd kunde också ges i det fall man blev utan arbete. Smedsdrängar fick senare sina löner utbetalade i form av *årslöner*, vilket visar att man slutat beräkna lönen efter produktionsstorleken. Om en dräng på grund av sjukdom eller annan anledning var frånvarande från arbetet var han tvungen att anskaffa en ersättare. Detta *hjälpsmide* fick han själv bekosta. Den som skötte härdställningen erhöll en *ställningslön* som beräknades efter mängden utsmitt järn. Goda arbetsprestationer belönades med *flitpengar*.¹⁸

Vad gäller arbetstider var det just inom järnhanteringen vanligt att driften var kontinuerlig, med skift vanligen i två lag. Arbetspassen i valsverket synes ha varit åtta timmar långa med en halvtimmes rast. I kättingsmedjan arbetade man däremot endast dagtid med raster på sammanlagt två timmar. Vid lancashiresmedjan i Ramnäs arbetade man utan uppehåll från söndagskvällen kl. 18 till samma tid på lördagen. Endast under söndagsdygnet var smidet nedlagt. Så småningom fick Ramnässmederna lediga söndagskvällar under hela året.

Bruttoarbetstiden för varje smed var således 72 timmar i veckan. I lancashiresmedjan var skiften ca sex timmar långa. Ibland drevs smidet med tre skiftlag som arbetade i åtta timmar åt gången. Raster togs förmodligen ut för att man helt enkelt inte orkade arbeta utan att ibland ha vilat ut. Smedernas arbetsmiljö gjorde dem böjda och krokryggiga redan vid 40 års ålder, och vid 50 döva och ofta lemlästade. Något som drabbade många var lunginflammation på grund av de temperaturskillnader man ibland utsattes för. Reumatism var också vanligt. Lomhörighet, stinknäsa (en torr näsa med ansamling av skorpor) och kronisk magkatarr var något som smeder ofta drabbades av.¹⁹

De naturaförmåner som enligt smideskontrakten utgått till smederna vid Ramnäs var kofoder, mjölk och potatisland. Ved som enligt Bursell var en vanligt förekommande naturaförmån vid många bruk delades inte ut kostnadsfritt. Spannmål och andra förnödenheter betalades ”efter gångbart pris”. Sänghalm kunde också fås för ett i kontraktet fastställt pris. Smederna var skyldiga att ingå i brukets *sjuk- och begravningskassa*. Arbetsföreskrifter fanns vilka reglerade arbetets praktiska utförande i smedjan. I smideskontrakten bestämdes den kvantitet av olika råvaror som beräknades gå åt för tillverkning av en viss mängd järn. Vad gäller ordningsreglerna så utgick bestämda bötesbelopp för varje försummelse, men för grova brott kunde man avskedas. Fiske i brukssjön var en slags naturaförmån för de anställda. Bursell hävdar att det var utmärkande för smideskontraktens ordningsregler att de i flera fall inte inskränkte sig till arbetsplatsen utan även gällde arbetarnas livsföring i övrigt.²⁰

Fackföreningsrörelsen kom ganska sent till järnbruken, den första bruksfackföreningen bildades 1896 vid Kolsva bruk och från och med 1900 påbörjades en intensiv agitation i olika bruksbygder.²¹

---

¹⁸ Ibid., s. 115-117.

¹⁹ Ibid., s. 102-109.

²⁰ Ibid., s. 117-120.

²¹ Ibid., s. 122.

3.4. Åtvidabergs kopparverk

Åtvidaberg har länge förknippats med kopparbrytning och har framstått som ett kopparcentrum vid sidan om Stora Kopparberget i Dalarna. Till skillnad från Stora Kopparberget så var kopparen i Åtvidaberg dock mer utspridd. Kopparbrytningen påbörjades enligt traditionen under 1200-talet. De förmodligen första privilegierna utfärdades av Erik av Pommern 1413. Som äldre gruvor nämns Glasgruvan eller Malmviksgruvan, Garpgruvan och Bersbo. Den äldsta gruvan är förmodligen Mormorsgruvan. Brytningen var troligtvis rätt obetydlig under åren 1420-70. Intresset för kopparbrytning i Åtvidaberg tog ny fart under Gustav Vasas tid. Efter att 1552 ha funnit ett kopparstreck lät han anlägga en kronogård och ta upp ett kronobruk. Centralmakten hade synnerligt stort intresse av att utveckla gruvhanteringen i Åtvidaberg som ett komplement till Stora Kopparberget. Såväl Erik XIV och Johan III som Gustav Adolf samt flera privatpersoner försökte få fart på brytningen igen, men lyckades inte så bra. Den nya eran inom kopparbrytningen satte in 1739 då bröderna Solberg tog över kopparverket, vilka drev det fram till 1745. 1754 begärde löjtnant David Hallonqvist mutsedel för det nya Åtvidabergs kopparverk och påbörjade brytning i vissa skärpningar. 1756 fick han av Bergskollegiet tillstånd att uppta de gamla gruvorna i Åtvid, Grebo och Värna. Samma år anlades även verkstäder, hytta, rosthus och garhård. Hallonqvists tillgångar blev emellertid snart knappa, och han fick anta andra intressenter. Då bildades ett bolag ställt på 100 lotter. 50 av lotterna övertogs av överdirektören Anders Schenbom som 1762 överlät dem till Johan Adelswärd, vilken slutligen köpte upp alla lotterna 1781. Den Adelswärdiska familjen skulle sedan inneha makten i kopparverket ända till 1902 då det lades ned i industriell skala. Den stora mängd träkol som behövdes ledde till brist på skog, vilket löstes genom att staten införde omfattande regleringar och skogsvårdsskyldighet. För att få tillgång till kalk tog bruket även över ett kalkbrott. Kopparverket byggde även en sulubrukshytta, en råkopparhytta, en garhård och två vändrosthus. På 1760-talet avsatte riksdagen medel för kopparverket vilket byggdes ut med två sulubruksugnar och en kopparhammare. Under 1760- och 70-talet var kopparproduktionen inte särskilt stor, endast under ett år översteg den 200 skeppund (1 skeppund = ca 170 kg). Men under 1780-talet uppgick produktionen till ca 600 skeppund, för att i början av 1800-talet minska igen på grund av efterkrigsdepressionen och ökade brytningskostnader. Under 1700- och början av 1800-talet gjordes många försök att återuppta driften i gamla vattenfyllda eller rasade gruvor och att bryta nya malmstreck. Under 1770-talet byggdes en stånggång för att driva pumparna vid Malmviksgruvan från ett 2400 meter längre bort beläget vattenfall, och 1817 köptes en ångmaskin in till Bersbofältet. 1797 byggdes en ny stånggång till Mormorsgruvan och från denna anslöts senare en sidostånggång för att ge kraft åt pumparna i den närbelägna Haggruvan. Ett konstant problem var bristen på högvärdig malm i inte så djupa gruvor med enkel teknik. Det innebar stora kostnader och arbetsinsatser att rensa en gruva på vatten, vilket dessutom blev svårare när gruvorna blev allt djupare. Ytterligare ett problem var att förhoppningarna om brytvärd malm sällan infriades. Kopparbruket hade under 1800-talets första hälft dålig lönsamhet, och kungen beslöt t.ex. 1807 om skattelindring samt beviljade 1813 kopparverket tio frihetsår. Därefter beviljades kopparverket inte längre något stöd, vars årsproduktion under 1820-talet låg mellan 1100 och 1300 skeppund. Orsaker till den låga produktionen kan ha varit bristfälliga tekniska processer och liten efterfrågan. Under 1840-talet förbättrades dock tekniken och ett nytt skede i kopparhanteringsens historia inleddes.²²

Den kraftigt stigande produktionsutvecklingen varade endast i tre decennier. Efter 1840 skedde en kraftig uppgång av produktionen som var koncentrerad till Storgruvan i Bersbo

---

²² Sven Hellström m.fl.: *Åtvidabergs historia* (Linköping, 1983), s. 13-29.

som även kallades Katrinebergsgruvan, vilken erhöll sin drivkraft från två ångmaskiner. 1842 startade också brytningen i Bondgruvan. Under 1840-talet producerades totalt 3250 ton gar- och manufakturkoppar. 1854 startade också produktionen i Steffenburgsgruvan. Flera av schakten sammanbröts och en ”underjordisk stad” växte fram med en yta av ca 11000 m². Storgruvan, Bondgruvan och Steffenburgsschaktet använde lokomobiler och de övriga gruvhålén använde häst- och oxkraft. 1856-57 byggdes en 9 km lång järnväg mellan Bersbo gruvfält och Åtvidaberg förbi Edshyttan vilken radikalt underlättade transporterna. 1850-59 steg den totala produktionen till 7100 ton. Aktiviteten var mycket låg i Närstadsfältet, men under 1860-talet upptogs en ny gruva, Varp- eller Eriksgruvan, där man använde hästvinda som vid mitten av decenniet förstärktes med en lokomobil. Även Malmviksgruvan utnyttjades från 1840-talet fram till 1862. Under 1860-talet uppnådde produktionen bara ca 10000 ton. Produktionstoppen 1869 följdes av en nergång redan året därpå för att 1873 minska katastrofalt. Från 1869 till 1873 halverades utvinningen av malm från 22000 ton till knappt 10000 ton, för att under nästa fyraårsperiod halveras igen. Därefter sjönk produktionen mycket snabbt för att slutligen upphöra 1902. Orsakerna var att priset på koppar föll samtidigt som den internationella konkurrensen ökade. I Åtvidaberg ägde flera svåra rasolyckor rum och tillgången på brytningsbar malm minskade kraftigt. Dessutom höll malmen som utvanns en allt sämre kvalitet. 1881 övergavs emellertid den ”torra metoden” som innebar att kopparen framställdes genom en serie av rostningar och smältningar, till förmån för den ”våta metoden” där malmen efter upprostning med bland annat koksalt kunde lösas i ett syrabad, varur kopparen utvanns genom cementation med hjälp av järn. Med denna metod kunde malm med relativt låg kopparhalt användas. Denna med flera andra rationaliseringar innebar dock ingen lösning på sikt och vid mitten av 1880-talet minskade produktionen till under 100 ton. Ett längre produktionsuppehåll uppstod också till följd av en brand i kopparverket. 1886 producerades därför bara 50 ton koppar. 1902 upphörde kopparproduktionen i industriell skala.²³

Genomsnittligt arbetarantal

Period	Totalt	Därav heltidsanställda
1869-1873	1160	645
1874-1878	697	437
1879-1882/83	613	388
1884-1888	319	205
1889-1893	254	187
1894-1898	242	187
1899-1902	190	138

Källa: Kersti Sågvall-Ullenhag: *AB Åtvidabergs förenade industrier med föregångare* (Uppsala, 1970), s. 22.

Den stadiga nedgången av antalet arbetare kan kopplas till kopparverkets allt sämre ekonomi. Den första stora minskningen skedde mellan 1872 och 1877, då arbetsstyrkan minskade med ungefär hälften. Den andra stora minskningen ägde rum mellan 1882 och 1886 då antalet arbetare minskade med ca 270 personer. Detta var den första perioden då kopparverket leddes av Theodor Adelswärd och den ”våta metoden” för kopparframställning infördes. En stor del

²³ Ibid., s. 72-85.

av den totala arbetsstyrkan bestod kvinnor och barn som var anställda endast under sommarmånaderna för slaggplockning vid smältverket och skrädning vid gruvorna. Denna kategori drabbades särskilt hårt av den stora minskningen av arbetskraft vilket kan ses i tabellen ovan. Bland de heltidsanställda manliga arbetarna minskade gruppen av ynglingar kraftigast.²⁴

Period	Antal arbetare för framställning av 10 ton färdig koppar		Antal arbetare för utvinning av 100 ton malm	
	Heltidsanställda	Säsonganställda	Heltidsanställda	Säsonganställda
1869-1873	4	2	2	2
1874-1878	7	2	4	3
1879-1882/83	7	2	4	3
1884-1888	5	1	3	2
1889-1893	3	1	2	1
1894-1898	4	-	2	1
1899-1902	5	-	3	1

Källa: Kersti Sågvall-Ullenhag: *AB Åtvidabergs förenade industrier med föregångare* (Uppsala, 1970), s. 24.

Under de talrika uppsägningar 1872-1877 som minskade arbetsstyrkan till hälften minskade inte antalet arbetare per produktionsenhet under 1870- och början av 80-talet. Först under den andra perioden av uppsägningar minskade antalet arbetare per enhet.²⁵

²⁴ Kersti Sågvall-Ullenhag: *AB Åtvidabergs förenade industrier med föregångare* (Uppsala, 1970), s. 22-24.

²⁵ *Ibid.*, s. 24.

4. Undersökning

Här redogör jag för vad arbetarna tjänade, hur många timmar man arbetade samt hur skiftesarbetet såg ut och hur stor del av familjen som arbetade åt bruket.

4.1. Löneförhållanden

Enligt Melker Kindstrand som växte upp i Bersbogruvan under åren 1866-1885 hörde det till naturaförmånerna att man fick ha en ko, och till detta fanns det ladugårdar och en loge. De som på grund av stallbrist inte kunde ha ko fick kofoder som bestod i 30 rdr per år. På hösten fick de som hade ko ett lass halm och ett mindre lass hö. Vad man mer behövde för kon fick man stå för själv. Bland andra naturaförmåner kan nämnas att före jul delades det ut sänghalm i ett visst antal skålpund beroende på familjens storlek. Vad gäller bostaden så hade ingen av arbetarna hade mer än ett rum och ofta hände det att två familjer fick dela rum som avskiljdes med ett kritstreck eller draperi.²⁶ Så kunde löneförhållandena för en gruvarbetarfamilj i Åtvidaberg se ut. Vad gällde tjänstehjonen så bestod deras årslön av sex till åtta rdr kontant per år samt vissa naturaförmåner som ull och hemvävt tyg. De sistnämndas löneförhållanden var således mycket dåliga. Karl Olof Broström berättar att det hos gruvarbetarna var illa ställt vad gällde beklädnaden. Vuxna hade ofta utom arbetskläder så kallade söndagskläder. Det dröjde länge innan barnen fick dubletter i klädväg, och bra skor hade man inte alltid. Bostaden bestod av ett enda litet rum i en halvt förfallen stuga av liggande timmer.²⁷ Gruvarbetare hade det således inte bra ställt materiellt sett.

1820 skrev två konsulter från Stockholm, Carl Magnus Robson och Clas Wallman, en rapport om driften vid Åtvidabergs kopparverk där de också gav förslag om hur gruvornas och verkets bedrivande, arbetsmetoder, avlöningar etcetera kunde tänkas förbättras. De ansåg bland annat att disponenterna skulle finna ett verksammare biträde i och för tillverkningarnas uppdrivande om man precis som i Falun hade ett mer kapitalistiskt produktionssätt där arbetarna tävlade med varandra (se stycke 4.2).²⁸

Vidare föreslog konsulterna en liten jämkning bland lönerna för arbetarnas vidare uppmuntran, som skulle leda sitt ursprung från utsikten om en någorlunda bärgning. Detta för att arbetet var tungt. Tillökningarna var så beräknade att de exempelvis vid dyrtider kanske inte skulle kunna äga bestånd, men de kunde ändå relativt leda till ändamålet av arbetarnas underhjälpande i deras levnadsomsorger och öka den nit och drift som disponenterna var i behov av för tillverkningarnas uppdrivande.²⁹ Detta visar att det vid tiden fanns stora inkomstklyftor mellan olika arbetare och att arbetarna ofta kunde vara fattiga, särskilt under lågkonjunkturer, samt att arbetsförhållandena kunde vara svåra. Men detta visar också att konsulterna ville att arbetsförhållandena för arbetarna skulle bli bättre och att man således brydde sig om dem, samt att baronen, disponenterna och andra ansvariga också förväntades vara intresserade av att förbättra arbetsförhållandena och bry sig om arbetarna. Detta förslag

---

²⁶ Melker Kindstrand: *Mina upplevelser under mina uppväxtår i Bersbo 1866-1885* (opublicerat häfte till minne av konfirmation från 2001).

²⁷ Broström K O, *Levnadsminnen från Åtvidaberg*, Linköpings seminarium och Stockholms folkskolor. I *Årsböcker i svensk undervisningshistoria*, årg. 25 (Stockholm, 1945), s. 4-8.

²⁸ Carl Magnus Robson och Clas Wallman: *Underrättelser rörande Åtvidabergs Kopparverk samt Utlåtande och Förslag till åtskillige förändringar i Grufvornas och Verkets bedrivande, arbets metoder och aflöningar m.m. År 1820*. (volym 15 – Serie Q), paragraf 15.

²⁹ *Ibid.*, paragraf 14.

är också ett exempel på att konsulterna anser att arbetsvillkoren ska förbättras utan att ange något annat viktigt skäl till det än att arbetarna behöver ha det bättre då arbetet var tungt.

År 1820 var baronen beredd att höja lönerna för gruv- och hyttarbetarna. I konsultrapporten från 1820 lägger författarna fram sina löneförslag utifrån baronens vilja att höja lönerna och deras egna övertygelse om arbetarnas verkliga värde.³⁰ Detta visar att baronen var mån om att förbättra arbetsförhållandena vid bruket och att konsulterna hade en särskilt positiv syn på arbetarna och deras insatser.

Vad gäller gruvarbetarnas avlöning ansåg konsulterna inte att det fanns något att invända mot den då rådande avlöningsmetoden efter borring av kvarter, främst för att ägarens och arbetarens intressen var helt olika då det var både kvartermannen som utsatte hålen och arbetaren som slog upp dem likgiltigt hur många skott berg som föll. Enligt disponenterna skulle det bästa ha varit om man som i Falun utförde arbetet på beting, men detta var inte möjligt i Åtvidaberg. Istället hade den tänkta löneförhöjningen lagts på varje tunna uppfodrat berg. Störst redighet hade enligt disponenterna vunnits om man kunnat åtskilja berget för varje arbetsparti, men detta var inte möjligt på grund av de trånga gruvorna. Istället fick produkten efter varje skiftesarbete uppfodras och betalas för sig. Att arbetarna inte fick sätta sina skott var de ville var enligt disponenterna fel och de ansåg att kvartermannen endast skulle mäta det, fylla i krut och se efter så svängningarna skedde på rätt sida och att gruvarbetet fick sin rätta riktning. Konsulterna värnade med andra ord om de vanliga arbetarnas situation under arbetsprocessen. Om gruvan någon gång i framtiden blev bruten i särskilda och ordentliga sänkningar vilka sedan förenades med orter (gruvgång utan förbindelse med dagen) skulle enligt disponenterna betalning per kubikfamn bli möjligt och önskvärt att införa. När orterna sedan utstrossats (utsprängning med parallella borrhål mot fri yta) skulle avlöningen åter ske per tunna samt att arbetarna skulle förmås att ta emot krut och annat material efter visst pris, föranledande nästa hushållning.³¹

För hyttefolket hade avlöningen före 1820 beräknats efter antal skott tillverkad garkoppar, och även om denna princip varit oriktig har man ändå varit tvungen att följa den då man inte vågade någon annan produkt än garkopparen. Men om varje arbetare någon gång skulle börja ta emot och avlämna sina effekter efter vikt, så kunde enligt konsulterna en annan norm för avlöningen följas som var mera lämpad efter arbetarnas verkliga värde. Då kunde man undvika som då skedde, att flitiga arbetare arbetade åt försumliga för samma dagspenning.³² Med andra ord kunde arbetet vid bruket i början av 1800-talet vara orättvist fördelat, att vissa fick göra mer och andra mindre. Det är också tydligt att konsulterna lyfter fram arbetarna som viktiga.

Konsulterna påpekar också att sädespriset sjunkit och att arbetarna då de drabbades av någon sjukdom var ur stånd att förskaffa hushållet ett litet underhåll med något arbete under en del av månaden. Därför ansåg konsulterna att det kanske vore nödvändigt att arbetaren vid sidan av fria medikamenter även tilldelades hälften av förtjänsten, så kallad *sjukhjälp*, en del i penningar och en del i säd, även under den tid han hade feber eller andra sjukdomar som inte direkt härrörde från någon olycka som uppstått under själva arbetet.³³ Sjukhjälp fanns således inte vid bruket år 1820 vilket ledde till att arbetarna inte kunde försörja hushållet när de blev sjuka.

---

³⁰ Ibid., paragraf 14.

³¹ Ibid., paragraf 14.

³² Ibid., paragraf 14.

³³ Ibid., paragraf 14.

Vad gäller lönen för bruksarbetare så fick man vid bruk i regel ut lönen både i kontanter och in natura. För att förstå pengarnas värde är först en förklaring av denna tids myntsyttem kan vara lämplig. 1776 infördes den så kallade myntrealisationen där varje riksdaler var indelad i 48 skillingar, som i sin tur var indelade i 12 runstycken. Först 1855 delades riksdalern in i 100 ören och 1873 ersattes den av kronor. Det fanns flera typer av riksdaler i Sverige under 17- och 1800-talet, och i denna uppsats är alla pengavärden angivna i riksdaler banco. För att förstå pengarnas värde behövs också en förklaring av pengarnas värde vid tiden. 1820 tjänade en stalldräng i genomsnitt 83 rdr 14 sk 6 rst om året samt årsavlöning i naturaprodukter. Samma år fick Esaias Tegnér en biskopslön på 600 rdr jämte 340 tunnor spannmål och 3 ängslotter. 1 gås kostade 1 rdr 12 sk. 1850 tjänade en hovrättsassessor 3300 rdr om året. Ett dagsverke för en arbetare gav samma år 26 sk 8 rst. 1 lispund röding kostade 2 rdr.³⁴ Här kan man se att penningvärdet har sjunkit något, 1820 kostade en gås 1 rdr 12 sk och 1850 fick man ge 2 rdr för 1 lispund röding. Vad gäller bruksarbetare så fick de i regel sin lön både i form av naturaförmåner och kontanter. När jag anger pengasummor både riksdaler och skillingar samt kanske runstycken anger jag dem med punkt emellan.

När man ska redogöra för hur mycket arbetarna i genomsnitt tjänade finns det olika sätt att gå tillväga. Ett sätt som jag först prövade men som jag senare insåg var dåligt var att ange medianvärdet för hur mycket en arbetare tog ut av ett visst livsmedel varje månad. Resultatet blev inte bra eftersom värdena ibland blev väldigt ungefärliga. Ett alternativ hade varit att räkna ut medelvärdet, men det hade blivit för krångligt. Senare insåg jag att det var bättre att addera uttagen av ett livsmedel för varje månad under året. Då blir det också lättare att jämföra med värdena från konsultrapporten 1820 där samma metod använts.

Jag ska nu presentera vad arbetarna tog ut i lön i form av kontanter och naturaförmåner under ett år. De år jag presenterar är 1820 och 1848. Anledningen till varför jag inte går senare i tiden beror på att avräkningsböckerna från 1850-talet och framåt inte innehåller några yrkestitlar eftersom man där registrerat fler personer än de ”vanliga” arbetarna som var inblandade i brukets verksamhet, och benämnt de vanliga arbetarna som ”arbetare”. Därför är det svårt att hitta samma yrkesgrupper i de avräkningsböckerna. Jag har i nedanstående diagram för år 1820 angett de genomsnittliga arbetsförtjänsterna (enskilda löner finns inte angivna) för olika yrkesgrupper vid kopparverket under ett år, och angett naturaförmånernas pengavärde inom parentes. Den måttenhet som användes för torra livsmedel var fjärding, vilket innebar en åttondels tunna vilket var 18,3 liter. För våta livsmedel (som sill) var enheten också fjärding, men här var en fjärding en fjärdedels tunna vilket motsvarade 31,4 liter. För brännvin användes enheten kannor, där en kanna var 2,617 liter.

---

³⁴ Lars O. Lagerkvist & Ernst Nathorst-Böös: *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar* (Uppsala, 2002).

Lönevillkor vid Åtvidabergs kopparverk 1820

Befattning	Årlig lön (rdr)	Råg (fj./rdr)	Kofoder (till antal kor/rdr)	Färfoder (antal/rdr)	Hö (lass/rdr)	Total förmån (rdr)
Bruksrättaren	66.32	33 (27.24)	1 (11.5.4)			105.13.4
Byggmästaren	160	33 (27.24)	2 (22.10.8)			209.34.8
Garmakaren	105.26.8 (ca 800 skott a 0.6.4 rdr/skott)	33 (27.24)	1 (11.5.4)			144.8
Råkopparsmältarna	88.42.8 (ca 800 skott a 0.5.4 rdr/skott)	33 (27.24)	1 (11.5.4)			127.24
Sulusmältarna	88.42.8 (533 1/3 skott a 0.8 rdr/skott)	33 (27.24)	1 (11.5.4)			127.24
Rostvändarna	111.5.4 (800 skott a 0.6.8 rdr/skott)	33 (27.24)	1 (11.5.4)			149.34.8
Malmbokare	75.26.8 (340 dygn a 0.10.8 rdr/dygn)	33 (27.24)	1 (11.5.4)			114.8
Garmakardräng	77.4 (0.16 rdr/garhård och 0.12 rdr/dagsverke)	Inräknat i lönen	6 (kållands- och kofoderspenningar)			83.4

Lönevillkor vid Bersbogruvan 1820

Gruvfogden	186.32	84 (84.32)	2	4		305.26.8
Kvartersmännen	111.40 (264 dagar a 0.20.4 rdr/dag)	33 (inräknat i lönen)	1 (11.5.4)			122.45.4
Konstvaktarna	104.2 (264 dagar a 0.18.11 rdr/dag)	Inräknat i lönen			1 (4.10.8)	108.12.8
Gruvsmederna	76.4 (264 dagar a 0.13.10 rdr/dag)	Inräknat i lönen			1 (4.10.8)	80.14.8
Gruvarbetarna	76.4 (264 dagar a 0.13.10 rdr/dag)	Inräknat i lönen			1 (4.10.8)	80.14.8
Arbetarna vid lantbruket och på backen vid gruvan	61.20 (264 dagar a 0.11.2 rdr/dag)				1 (4.10.8)	65.30.8

Lönevillkor vid Mormorsgruvan 1820

Gruvfogden	120	36 (34.24)	2	4		188.34.8
Kvartersmännen	116.42 (264 dagar a 0.21.3 rdr/dag)	33 (inräknat i lönen)	1/2 (5.26.8)			122.20.8
Konstvaktern	78.40 (264 dagar a 0.14.4 rdr/dag)	Inräknat i lönen			1 (4.10.8)	83.2.8
Gruvarbetarna	93.2 (264 dagar a 0.16.11 rdr/dag)	33 (inräknat i lönen)			1 (4.10.8)	97.12.8
Arbetarna ovan jord	65.26 (264 dagar a 0.11.11 rdr/dag)	33 (inräknat i lönen)			1 (4.10.8)	69.36.8

Källa: Carl Magnus Robson och Clas Wallman: *Underrättelser rörande Åtvidabergs Kopparverk samt Utlåtande och Förslag till åtskillige förändringar i Gruvfornas och Werkets bedrivande, arbets metoder och aflöningar m.m. År 1820.* (volym 15 – Serie Q), paragraf 14.

Arbetarna i första gruppen (bruksarbetarna) erhöll 8 skilling om dagen då de utförde dagsverken. Dessutom hade alla arbetare såväl vid kopparverket som vid gruvorna kålland till 3/4 a 1 tunnas utsäde. De angivna priserna på råg utgör skillnaden mellan det gångbara priset och underpriset.

Om man tittar på garmakardrängens kontanta lön så är den något lägre i förhållande till den kontanta lönen för en stalldräng i Åtvidaberg år 1820 som låg på 83.14.6 rdr. Det är ändå svårt att dra någon slutsats från detta huruvida brukets arbetare år 1820 var underbetalda eller inte. Man kan för de olika yrkesgrupperna vid kopparverket se tydliga skillnader i löneförhållanden. Av arbetarna vid kopparverket hade byggmästaren högst lön, både totalt och årlig kontant lön. Dessutom hade han två kor. Därefter kommer i tur och ordning rostvändarna, garmakaren, smältarna, malmbokaren, bruksrättaren och garmakardrängen. Det är ur denna ordning som olika yrkesgruppers arbets- och anställningsförhållanden i relation till varandra kan utläsas. Byggmästarens höga lön beror enligt mig på att hans arbete ansågs som viktigast. Att råkoppar- och sulusmältarna hade exakt samma löner berodde enligt mig på att deras arbetsuppgifter mycket liknade varandra. Att drängen hade sämst lön beror säkerligen på att han inte var någon ”riktig” arbetare utan fanns på bruket för att lära sig yrket. Att han till skillnad från de andra arbetarna fick sin ranson med råg inräknad i lönen och erhöll kållands- och kofoderspenningar motsvarande 6 rdr istället för kofoder till en ko förklaras förmodligen med att han inte hade någon egen ko då han inte hade egen bostad. Alla bruksarbetarna (även byggmästaren) tog ut 33 fjärdingar råg. Ingen av kopparverksarbetarna tog ut färfoder, vilket måste innebära att de inte hade några får. De tog inte heller ut hö. I princip hela variationen vad gäller den totala förmånen berodde på den årliga lönen. Detta tror jag berodde på att man inte hade någon nytta eller glädje av att exempelvis ta ut ytterligare

råg, då en familj kanske aldrig kunde göra sig av med mer än den ranson som alla arbetare fick.

I gruvorna var det gruvfogdarna som hade högst lön, både den totala och den årliga kontanta lönen. Gruvfogdarna var också de enda förutom kvartersmännen som tog ut fårfoder, dessutom tämligen mycket, för 4 får. Följaktligen var gruvfogdarna de enda arbetarna vid gruvorna som hade får. Gruvfogdarna och kvartersmännen tog också ut kofoder, och gruvfogdarna för 2 kor. De var alltså de enda arbetarna vid gruvan som hade kor. Gruvfogdarna tog också ut mer råg än de andra, och särskilt fogden i Bersbogruvan. Orsaken till detta tror jag berodde på att de var tvungna att försörja de arbetarna med råg som hade rågen inräknad i lönen eller andra personer i hushållet. Annars förstår jag inte vad de skulle med så mycket råg till då jag tidigare nämnde att även byggmästaren tog ut 33 fjärdingar råg precis som de andra arbetarna, vilket berodde på att ett vanligt hushåll inte kunde förbruka mer råg. Vad gällde kopparverkets arbetare fanns det bara en arbetare som hade rågen inräknad i lönen, vilket kan förklara varför byggmästaren inte tog ut mer råg än de andra. När det gällde gruvfogdarna var det förmodligen nödvändigt då de flesta arbetare här kanske inte tog ut råg själva. Kvartersmännen tog ut fårfoder motsvarande ½ till 1 får och var de arbetare i gruvorna som hade näst högst lön. Kvartersmännens lön var i princip lika stor i båda gruvorna. Gruvsmederna och gruvarbetarna i Bersbogruvan hade lika hög lön vilket jag anser berodde på att deras arbete var av ungefär samma karaktär och därför kunde avlönas på samma sätt. De till gruvan hörande arbetarna som arbetade ovan jord, det vill säga med sådant som lantbruket och vid backen i gruvan var de som tjänade sämst. Detta kan bero på att detta vilket bland annat innebar att skräda malm betraktades som "skitgöra". Både vad gällde uttagen av råg och den kontanta lönen kan man se en tydlig skillnad mellan fogden i Bersbogruvan och fogden i Mormorsgruvan, nämligen att fogden i Bersbogruvan tog ut mycket mer, och det är ingen liten skillnad, den totala lönen var ungefär 120 rdr högre! Samma sak gällde konstvaktaren som hade 25 rdr högre lön än sin kollega i Mormorsgruvan. Vad gällde gruvarbetarna så var lönerna istället högre i Mormorsgruvan, de tjänade ca 20 rdr mer än sina kollegor i Bersbogruvan. Alla gruvarbetarna förutom gruvfogden och kvartersmästarna hade i likhet med garmakardrängen rågransonen inräknad i lönen. Ransonen bör ha varit 33 fjärdingar eftersom de flesta arbetare (även de lågavlönade och de med inräknad råg i lönen) hade rågransoner av den storleken. Anledningen till att alla arbetare i gruvorna hade råg inräknad i lönen kan jag inte säkert redogöra för, men det kan sägas att arbetarna vid gruvorna generellt hade något sämre löner än alla andra arbetare vid bruket. Garmakardrängen hade också en låg lön, och därför borde det ha att göra med detta, att en dålig lön också ofta innebar att råg var inräknat i lönen. Vad gällde uttaget av hö så var det konstvaktaren, gruvsmiderna, gruvarbetarna och arbetarna ovan jord som gjorde det. Gruvfogdarna och kvartersmännen tog inte heller ut hö, och inga andra arbetare vid bruket heller för den delen. Följaktligen var gruvarbetarna de enda som hade behov av hö, vilket borde kunna förklaras med att de ofta hade jordbruk med en liten ladugård.

När jag gjorde tabellen nedan för vad kopparverkets arbetare tog ut under 1848 har jag för att kunna ge ett någorlunda representativt uttalande försökt välja ut fem arbetare från olika yrkesgrupper. De yrkesgrupper jag valde ut var de viktigaste och som även fanns med i konsultrapporten från 1820, byggmästare, bruksrättare, garmakare, smältare, rostvändare, bokare och änkor. Vad gäller smältare så tog jag ut 5 av 30, rostvändare 5 av 11 och bokare 5 av 16. Garmakare kunde jag endast ta ut tre eftersom det bara fanns tre stycken, och änkor tog jag bara ut fyra eftersom det inte fanns fler som hade registrerade uttag. För att få med en gruvarbetaränka att jämföra med de andra änkorna fick jag vända mig till Bersbogruvans avräkningsbok för samma år. All annan information i tabellen hittade jag i avräkningsboken

för kopparverket. Jag såg till att inte ta ut arbetare som hade samma efternamn då risken finns att deras uttag påverkats av varandra om de tillhörde samma familj. Ett problem med avräkningsböckerna är att det fanns ca 600 anställda på 1850- och 1860-talet, vilket innebär att alla följaktligen inte finns med i avräkningsböckerna som innehåller ca 150 respektive 100 arbetare, vilket kan bero på att de inte var fullständiga eller att inte hela bruket ingick i dem. Men jag tror ändå att de ger ett representativt resultat då jag i min undersökning ändå själv måste göra ett urval.

Lönevillkor vid Ätvidabergs kopparverk 1848

Namn	Befattning	Kontanter (rdr)	Råg (fj.)	Sill (fj.)	Salt (fj.)	Brännvin (kannor)	Årsinkomst inkl. förmåner (rdr)
Anders Magnus Andersson	Bruksrättare	39.16.6	72	7 3/4	2	24	268.19.7
Anders Rydman	Byggmästare	287.16	46	1/2	3		814.35.6
Gustaf Lundal	Garmakare	61.43.4	121	9 1/2	4 1/4	37	349.0.5
Nils Johan Jonsson	Garmakare	174.38.8	30	3 1/4	2 1/2	24	267.3.11
Bengt Wadsten	Garmakare	238	4	1/2	1 1/4	12	273.33.6
Magnus Bäckstedt	Smältare	171.42.8	46	3 1/4	3	24	279.22.2
Johan Lindberg	Smältare	116.10.8	56	5	3	24	241.21.6
Gustaf Kindstedt	Smältare	139.45.4	58	6	2 3/4	25 1/2	253.11.3
Per August Lagergren	Smältare	111.5.4	71	5 1/4	1 3/4	15	244.45.11
Carl August Åberg	Smältare	84.16	69	5 1/4	3	10	209.4.8
Anders Cederberg	Rostvändare	172.34	76	4 1/4	3	18 1/2	302.19
Johan Holmquist	Rostvändare	135.24.2	113	9 3/4	4	30	373.44.3
Anders Hellström	Rostvändare	82.2.8	73	4 3/4	2 3/4	34	239.6.5
Carl Peter Nygren	Rostvändare	24.32	67	6	3	23 1/2	248.39.1
Anders Molander	Rostvändare	116.34.8	64	6	2 1/2	18 1/2	254.0.10
Anders Peter Österberg	Bokare	101.43.4	140	10	5	30 1/2	431.12.4
Jonas Hansson	Bokare	19.46.8	66	6 1/4	2 1/4	21	540.10.2
Johan Peter Björnlund	Bokare	48.34	84	9 1/4	3 1/4	20 1/2	589.43.3
Carl Bergqvist	Bokare	150.23.10	21	4	1 1/2	20 1/2	243.30.4
August Lönngren	Bokare	158.26	24	4 1/4		16 1/2	230.6.2
Carl Cederbergs änka	Änka till rostvändare	97.20	104	2	1 1/2	12	170.38
Carl Hallbergs änka	Änka till bruksarbetare	17.26.8	47	5 1/2	2 3/4	7	190.23.2
Anders Tollboms änka	Änka till avl. bruksarbetare	81.26.8	59	5	2 1/4	18 1/2	292.12.5
Anders Bäckmarks änka	Änka till gruvarbetare	18.10.8	39	2 3/4	4 1/4	11 1/2	101.20.1

Källa: Avräkningsbok från 1848 och Avräkningsbok för Bersbogravan från 1848.

De yrkesbenämningar som finns i avräkningsboken motsvarar bra de från 1820 i konsultrapporten. Något annat som kan noteras är att ko- och fårfoder samt hö inte finns med i tabellen ovan. Faktum är att detta nästan aldrig omnämns i avräkningsböckerna. Vad detta beror på är jag inte säker på men jag tror det har att göra med att detta inte anses vara nödvändigt att nämna, då jag inte tror att åtskilliga arbetare bara slutade använda detta.

Jämför man med den genomsnittliga lönen för ett dagsverke år 1850, vilken låg på 26 sk 8 rst vilket blir ungefär 175 rdr om året, så märker man att de flesta av ovanstående arbetares kontanta löner var lägre än genomsnittet. Således bör de flesta ha varit lågavlönade. Felkällor kan emellertid vara att detta genomsnittliga värde är ungefärligt och gäller för två år senare än 1848 vilket kan innebära att det är för högt satt. Högst lön hade helt klart byggmästaren, hela 814 rdr jämfört med medellönen som låg kring 300 rdr. Därefter kom faktiskt bokarna vars årslöner låg runt 400 till 600 rdr. Däremellan fanns garmakarna, smältarna och rostvändarna som verkar ha tjänat ungefär lika mycket, runt 250 till 300 rdr. Även bruksrättaren verkar ha haft en rätt genomsnittlig lön. Detta är lite märkligt eftersom rättaren var en arbetsförman som i närmsta hand förde befälet över arbetarna.³⁵ Det kan vara därför som samma person föreslogs en stark löneökning (se nedan). Denna ordning verkar stämma överens med den från

³⁵ Nordisk familjebok, artikel: rättare (Stockholm, 1916).

1820, med undantaget att bokarna nu tjänar mer än rostvändarna, vilket inte var fallet förut. Orsaken till detta kan jag inte redogöra för, det kan också föreligga någon felkälla som innebär att det i själva verket inte var så. Änkorna var de som tjänade minst, vilket jag tror beror på att de var kvinnor eller för att de inte hade något jobb utan endast var bidragstagare om de var gamla, och då ansågs man inte förtjäna lika mycket. Särskilt dåligt tjänade gruvarbetaränkorna. En ytterligare kontroll för övriga gruvarbetaränkor i avräkningsboken visar att de tjänade runt 150 rdr vilket kan ha haft att göra med att gruvarbetarna generellt tjänade lite sämre än andra arbetare vid bruket.³⁶ Variationerna är rätt stora angående hur stor del av lönen som togs ut i kontanter respektive naturaförmåner och vilka slags naturaförmåner man tog ut, både mellan och inom olika yrkesgrupper. Det tenderar liksom vad gällde uttagen 1820 att nästan alla anställda, även de som hade mycket höga löner, i regel inte tog ut mer av en viss naturaförmån än vad en vanlig familj kunde göra sig av med. Följaktligen togs oftast resten av lönen ut i kontanter då man hade en mycket hög årsinkomst. Undantag från denna regel finns vad gäller garmakaren Gustaf Lundal, rostvändaren Johan Holmquist och bokaren Anders Peter Österberg som alla gjorde stora uttag av alla naturaförmåner om man jämför med hur mycket deras kollegor inom samma yrken tog ut. Detta kan enligt min uppfattning ha att göra med att de hade drängar som de behövde försörja. Någon annan anledning kan jag inte komma på, då jag anser att man annars varken kan ha haft nytta eller glädje av större livsmedelsransoner än vad en vanlig familj kunde förbruka. Större skillnader i uttag och löneförhållanden kan således ses främst i de kontanta uttagen. Någon tendens med vissa typer av livsmedel som arbetare tog ut mer av under vissa månader går inte att hitta. Några skillnader i vilka typer av livsmedel som olika yrkesgrupper föredrog att ta ut går inte att hitta, med undantaget att byggmästaren inte tog ut något brännvin alls under året och att bokaren August Lönngren inte tog ut något salt. Orsaker till byggmästarens vägran att ta ut brännvin kan vara att han var nykterist eller att han fick tag på brännvin från annat håll då han var en högt uppsatt arbetare och hade mycket kontakter. Bokaren Lönngrens uteblivna saltuttag kan bero på att han redan hade en massa salt sedan tidigare eller att han inte använde så mycket. Ytterligare ett undantag som finns i avräkningsboken men inte i tabellen ovan är garmakare Rejnhold Bäckstedt som endast tog ut brännvin och kontanter! Att arbetarna inte tog ut alla typer av livsmedel varje månad tror jag beror på att vissa livsmedelsransoner kunde räcka över flera månader. Det kan också ha haft att göra med att vissa av arbetarna kan ha haft jordbruk vid sidan om och därför inte behövt hämtat ut så mycket råg eller något annat.

---

³⁶ Avräkningsbok för Bersbogruvan 1848.

Lönevillkor för gruvarbetare vid Ätvidabergs koppargruvor 1848

Namn	Kontanter (rdr)	Råg (fj.)	Sill (fj.)	Salt (fj.)	Brännvin (kannor)	Årsinkomst inkl. förmåner (rdr)
Jonas Andersson	143.21.6	34 1/2	3 1/4	3 1/4	10	261.13.7
Anders Björkman	132.17.6	29 1/2	2 1/2	1 1/4	22 1/2	235.43.11
Gustaf Boman	94.39.14	50 1/2	3 7/8	3 1/4	14	198.4.4
Carl Johan Bäckstedt	35.7.13	54	2 3/4	3	24	141.3.1
Anders Peter Blomgren	53.14.10	57 1/2	4 3/4	5	16	177.24.10
Magnus Carlsson	22.36.10	96 1/2	6 3/4	4 3/4	28 1/2	259.41.10
Lars Peter Dahlgren	89.10.10	74 3/4	3	3	20 1/2	244.31.11
Anders Edlund	62.2.10	21 1/4	1	1 1/2	7 1/2	108.46.7
Anders Edström	110.18.10	76	5 7/8	5	22	291.22.11
Jonas Engström	38.41.5	42	1 7/8	2 1/2	15 1/2	116.30.5
Jonas Edberg	74.8.12	23	3	1 1/2	14 1/2	133.11
Jacob Engdahl	47.24	23	1 5/8	4 3/4	9 1/2	97.10.10
Peter Friström	53.10.8	30	2 1/4	1	14	114.22.11
Peter Frängqvist	136.32	38	2	2 1/2	9	218.9.7
Anders Peter Fagerberg	146.30	20	3 1/2	1 3/4	16	214.28.3
Jaen Peter Gustafsson	119.42.10	57 1/2	4 1/4	5 1/2	6	228.10.8
Carl Peter Isacsson	82.44.1	43	1 5/8	2 1/2	18 1/2	188.17.6
Anders Olof Jonsson	72.38.8	57	3 5/8	2 1/2	16 1/2	193.5.4
Jaen Olof Kindholm	185.29.6	69	3 7/8	4	18	347.35.2
Håkan Knutström	119.34.10	17	1 1/4	1 3/4	12	180.16.6

Källa: Avräkningsbok för Bersbogravan från 1848.

I avräkningsboken för Bersbogravan finns det bara en slags arbetare, nämligen ungefär 100 gruvarbetare, varav jag tagit ut 20 för att resultatet ska bli tämligen representativt. Yrkestitlar för gruvarbetare som finns i konsultrapporten från 1820 såsom gruvfogde, kvartersmän, konstsvaktare, gruvsmeder och arbetare ovan jord går tyvärr inte att hitta i avräkningsboken, varför det endast är de arbetare som i konsultrapporten titulerades ”gruvarbetare” som avses. Om man undersöker hur stor gruvarbetarnas årsinkomst inklusive förmåner generellt var så ligger den runt 200 rdr, till skillnad från de genomsnittliga lönerna för de normalavlönade arbetarna vid kopparverket som varierade mellan ungefär 250 och 300 rdr. Gruvarbetarna var således ännu mer underbetalade än kopparverkets arbetare. Ändå kunde skillnaderna vara stora, en gruvarbetare tjänade bara 97 rdr medan en annan tjänade 347 rdr. Vad gäller uttagen av naturaförmåner så kan man även där säga att uttagen generellt var något mindre än för kopparverkets arbetare, även om variationerna naturligtvis är stora. Orsaken till den sämre lönen går enligt mig att finna i gruvarbetaryrkets lägre status. Liksom tidigare för både kopparverkets arbetare och gruvarbetarna samt även 1848 kopparverkets arbetare så uppvisade gruvarbetarna tendensen att de stora variationerna i uttagen återfinns i de kontanta uttagen och inte i livsmedel. Det verkar således återigen som att man inte hade nytta eller glädje av att ta ut mer av något livsmedel än vad en vanlig familj kunde förbruka, utan tog ut resten i kontanter. Undantag finns dock, till exempel har Magnus Carlsson gjort mycket stora uttag av råg (totalt 96 fjärdingar), likaså Lars Peter Dahlgren (74 $\frac{3}{4}$ fjärdingar) och Jaen Olof Kindholm (69 fjärdingar). Magnus Carlsson gjorde dessutom mycket stora uttag av brännvin (totalt 28 $\frac{1}{2}$ kannor). Dessa arbetare tog generellt också ut stora uttag vad gällde andra livsmedel, även om detta kanske inte är lika tydligt som hos kopparverkets arbetare. Den tidigare hypotesen att vissa arbetare tog ut större livsmedelsransoner för att de hade drängar att försörja verkar svårare att bekräfta här eftersom man inte kan hitta några drängar i gruvarbetarnas avräkningsbok, men detta var även i viss mån fallet i kopparverkets avräkningsbok. Det kan ha varit så att drängar fanns men inte fanns med i avräkningsboken, eller att dessa arbetare haft en stor familj som förbrukat mycket livsmedel. Eller så finns förstås möjligheten att denna hypotes är falsk, att man tog ut mycket livsmedel av något annat skäl. Det verkar ändå troligt att hävda att garmakare, rostvändare, bokare och gruvarbetare ibland hade drängar som de behövde förse med bostad och livsmedel, jag skulle tro att ungefär var femte arbetare hade en dräng då det i detta fall är en av fem rostvändare och

bokare samt 4 av 20 gruvarbetare som gjort stora uttag av livsmedel. Detta kan även ha varit fallet med smältarna även om jag bland de fem jag undersökte inte lyckades hitta någon som gjorde särskilt stora uttag av livsmedel.

De av konsulterna för kopparverkets arbetare tillstyrka lönerna inklusive naturaförmåner var i de flesta fall något högre än de föreliggande, och ökningen låg kring 25 rdr. Garmakardrängens lön tyckte de emellertid skulle sänkas med 9 rdr. Ett annat undantag är hyttfogden som skulle bli bruksrättarens ersättare, som skulle få en årslön inklusive förmåner på 233.16 rdr jämfört med rättarens tidigare 105.13.4 rdr, det vill säga en ökning med 128 rdr. Den stora ökningen kan enligt mig förklaras med den förändrade befattningen, att 105 rdr var en låg lön för en person i arbetsledande ställning (hyttfogden förde befälet över arbetarna) eller med en allmänt onödig löneökning för högt uppsatta. Konsulterna relaterar ökningen till den föreslagna instruktionen för hyttfogden och anser också att hyttfogden skulle få foder till ytterligare en ko.³⁷ Detta talar för den första uppfattningen. Själv tror jag dock att det var en kombination av den förändrade tjänsten, den låga lönen för en högt uppsatt och en allmänt ”onödig” löneökning för högt uppsatta som var orsaken till den stora löneökningen. Alla dessa föreslagna löneökningar är ett tecken på att konsulterna ansåg att arbetarna var underbetalda. Garmakardrängens lönesänkning tyder snarare på att han var överbetald, vilket kan ha haft att göra med att han fått för hög lön i förhållande till hur mycket han arbetade eller att han helt enkelt varit för högavlönad trots att han var heltidsanställd. Då har förmodligen hänsyn tagits till de övriga förmåner som drängar kunde få. Således kan inte alla arbetare ha haft det dåligt ställt.

För gruvarbetarna i Bersbogruvan varierade de tillstyrkta löneökningarna inklusive förmåner rätt mycket. För gruvfogden föreslogs en ökning från 305.26.8 rdr till 350 rdr, det vill säga med 45 rdr. Konsulterna motiverar löneökningen med att fogden förutom sina förra skyldigheter även bör åläggas att åtminstone två gånger i månaden besöka Mormorsgruvan. Här fanns ingen ökning vad gäller foder som för hyttfogden. Kvartermännens och konstvaktarnas löneökning ligger runt 25 rdr. Gruvarbetarnas och gruvsmidernas lön anser konsulterna bör höjas från 80.14.8 rdr till 116.46.8, det vill säga med 36 rdr. Denna starka löneökning är ett tecken på att gruvarbetarna och gruvsmiderna måste ha haft dåliga arbetsförhållanden såväl generellt som i jämförelse med andra bruksarbetare i Åtvidaberg. Vad gäller arbetarna vid backen så ligger de tillstyrkta lönerna på 80.14.8 rdr till skillnad från de gällande 65.30.8 rdr, alltså en ökning med 15 rdr.³⁸ Vad gäller samtliga anställda vid bruket kan sägas att de tillstyrkta naturaförmånerna alltid var samma som de gällande, förutom för hyttfogden som konsulterna ansåg borde få foder för en ko till. Detta innebär att arbetare inte ansågs behöva ha mer än en viss mängd naturaförmåner, vilket bekräftar den tidigare hypotesen att man när man hade en hög lön tog ut överskottet i kontanter.

Bland arbetarna i Mormorsgruvan varierade de tillstyrkta löneökningarna inklusive förmåner också mycket. Gruvfogdens lön ansåg konsulterna borde höjas till 200 rdr från 188.34.8 rdr, en ökning med 12 rdr alltså. Kvartermännens tillstyrkta lön låg på 165.5.4 rdr till skillnad från den gällande 122.20.8, med andra ord en ökning med 43 rdr. Konsulterna ansåg även att kvartermännens kofoderranson skulle ökas till en hel, från att tidigare bara ha varit en halv. Konstvaktarens lön ansåg konsulterna borde höjas till 100.22.8 rdr från det gällande 83.2.8 rdr, således med 17 rdr. Gruvarbetarnas tillstyrkta lön låg på 116.46.8 rdr från det tidigare gällande 97.12.8 rdr, en höjning med 19 rdr.³⁹ De tillstyrkta löneförhöjningarna var inte lika

---

³⁷ Ibid., paragraf 14.

³⁸ Ibid., paragraf 14.

³⁹ Ibid., paragraf 14.

stora för arbetarna i Marmorgruvan som för arbetarna i Bersbogruvan, där de flesta arbetarnas löner behövde höjas med ca 25 rdr. Således borde gruvarbetarna i Marmorgruvan inte ha haft lika svåra arbetsförhållanden som arbetarna i Bersbogruvan, då de enligt konsulterna inte behövde en lika stor löneökning. Varför sedan fogden i Bersbogruvan fick högre lön än fogden i Marmorgruvan kan ha varit för att gruvan var större och därför arbetsbördan större. De som här ansågs behöva ha en stor löneförhöjning var inte heller de arbetare i gruvan som titulerades ”gruvarbetare” utan istället kvartersmännen, som även ansågs behöva ha en ökad kofoderranson. Att det även tillstyrks en stark löneökning för en typ av gruvarbetare visar återigen att gruvarbetarna borde ha varit de bruksarbetare i Åtvidaberg som hade sämst arbetsförhållanden.

Man kan av de tillstyrka lönerna hävda att gruvarbetarna och särskilt de i Bersbogruvan hade sämst arbetsförhållanden av samtliga bruksarbetare i Åtvidaberg, något som jag själv inte finner förvånande då gruvarbete var väldigt tungt. Härav kan man också dra slutsatsen att arbetarna vid Åtvidabergs kopparverk och särskilt de som arbetade i gruvorna hade dåliga arbetsförhållanden år 1820 och att de var underbetalda, och förmodligen hade det senare också även om lönerna blev bättre. Dock kunde det finnas vissa undantag som med garmakardrängen.

Övriga saker som kunde tas ut av vissa arbetare någon eller enstaka gånger om året var vete, örter, lin, korn och kofoderpengar. Sedan kunde allt möjligt förekomma vid enstaka tillfällen såsom spik, gryta med lock, kaffepanna, ett par stövlar, oxe, medikamenter till sjuka kreatur och så vidare. Något som förekommer rätt ofta i avräkningsboken för år 1848 är 1847 års kronopeng. Vad gäller kontanta belopp så har byggmästaren fått sådana av olika slag, dels 1847 års kronopeng för honom själv samt för fem andra personer som inte finns med i avräkningsboken, nämligen två ”bruksarbetare”, två personer utan titlar och en bruksänka. Dessutom fick han påskören och bibelpeng i april. Detta visar att byggmästaren ansvarade för andra människors inkomster. En smältare fick dessutom 64 skilling att ge till sin dotter, vilket visar att bruket försåg vissa arbetare med pengar som anhöriga kunde behöva. Sju av kopparverkets arbetare fick 40-42 skilling inbetalt genom avkortning på 1847 års kronoräntor. Likaså 17 gruvarbetare varav 13 fick 40-42 skilling och fyra fick 18 skilling inbetalt genom avkortning på 1847 års kronoräntor. Sju bokare, en rostvändare och en bruksarbetare fick 36 rdr för tidspillan för musik (3 rdr i månaden). Det var således många olika saker man kunde få av bruket, såväl i form av föremål som ersättningar.⁴⁰

En förmån som smederna och smedsdrängarna kunde få var ersättning för överkoppar. 1848 fick kopparsmeden Johan Olof Nyman 469.2 rdr för överkoppar. Nymans tre kopparsmedsdrängar, bland annat L. M. Willén fick var och en 117.12.6 rdr för $\frac{1}{4}$ av överkopparen. Här är det lämpligast att tro att drängarna fick en fjärdedel av ersättningen för att de tillsammans med smeden utgjorde fyra stycken och att alla därför fick lika mycket. Detta kan dock upplevas som fel eftersom smeden hade 469.2 rdr på sitt konto, medan de övriga hade $\frac{1}{4}$ av värdet. Om alla hade fått lika mycket skulle inte hela värdet ha stått på smeden och en fjärdedel av värdet på de andra, utan samma värde skulle ha stått på alla arbetarna, eller att det inte stått någonting på drängarna och att de istället fick sina delar av ersättningen från smeden. Uppfattningen att alla fick ut lika mycket av överkopparen verkar dock rimligast med tanke på att smidesförtjänsten var lika stor för både smeden och drängarna och att allas delar av smidesförtjänsten angavs som en fjärdedel av den totala. Att allas ersättning skrevs ut på smeden tror jag kan bero på att man räknade det som att drängarnas

---

⁴⁰ Avräkningsbok från 1848 och Avräkningsbok för Bersbogruvan från 1848.

andelar utgick från smeden. En annan kopparsmed, Johan Gylling, fick 968.22 rdr för överkoppar. I avräkningsboken finns det totalt fem kopparsmeds- eller kopparslagardrängar varav tre fick överkoppar. Den enda kopparsmeden eller kopparslagaren som finns med är Johan Olof Nyman, förutom före detta och avlidna.⁴¹ Därför är det svårt att säga hur vanligt det var att man fick denna ersättning eller hur stor den brukade vara.

Vad gäller kvinnor så finns inga kvinnonamn med bland de ”vanliga” arbetarna. Vad som finns är en piga och två jungfrur, och vad gäller änkorna så står änkans namn aldrig utskrivet utan istället står det exempelvis ”Anders Perssons enka”.⁴² Följaktligen borde inte kvinnor ha haft samma jobb som männen då de inte finns registrerade i avräkningsböckerna. Något som kvinnorna gjorde var att arbeta ovan jord utanför gruvan med att skräda malm vilket betraktades som skitjobb och som jag tidigare nämnde var lågavlönat.

För vissa personer så finns det inget angett i avräkningsboken, de upptar endast en del av en sida. På dessa personer som inte har en egen sida i boken kan det stå ”Förre” före namnet, ”Sterbhus” efter namnet, vara fråga om någon avlidnes omyndiga barn eller änka, en jungfru eller så står bara arbetarens namn och titel. Debet och Credit finns angivna på sidorna vilket inte är fallet för andra arbetare. Ofta är det enda som står värdet på balanskontot. Ibland kan någon ränta, kronopeng eller kontantinkomst nämnas.⁴³ Dessa var således personer som inte gjorde några uttag men som ändå behövde finnas med i brukets handlingar då man ville ha koll på dem.

I ett PM från 1857 påpekar Carl Bratt att arbetarnas dagsverkpris vid den senaste omregleringen blivit höjt, samt timlönen i Bersbogruvan med 4 skilling. Därmed skulle timlönen för gruvarbetarna uppgå till minst 16 skilling per dag och om ko- och fårfooderspengarna inräknades blev tillökningen för ett borningsdagsverke minst 23 ½ skilling. Vidare nämns att arbetarnas önskan att dagspenning och timlön inte skulle göras för beroende av spannmålspriset hade blivit uppfyllt. Likaså arbetarnas önskan att återfå sina kor. Arbetarna hade minskat sitt arbete under de senaste månaderna men påräknade trots det stor förtjänst på grund av den beviljade tillökningen. Ändå var arbetarna missnöjda och ansåg att tillökningen inte berodde på baronens vilja och vetskap. Här omnämns också de övriga förmåner som arbetarna fick, nämligen husrum, vedbrand, potatisland, fri läkarvård (under 1770-talet kom den första bruksläkaren) och mediciner, sjukdagspenning, stor förtjänst för kvinnor och barn, en stadigvarande arbetsförtjänst etcetera samt den gamla förtjänsten. Bratt påpekar att med tanke på värdet av allt detta fick arbetarna en ganska hög avlöning, och att den enda utvägen under sådana omständigheter var att säga upp några stycken av de mest framstående orosstiftarna och säga till de övriga att söka sig något bättre om de var missbelåtna.⁴⁴ Här anser Bratt att arbetarna hade det bra, fast man i de personliga berättelserna från 1900-talet kan läsa att arbetarna hade det mycket eländigt. Med andra ord finns risken för att berättelserna kan vara präglade av arbetarnas personliga åsikter eller 1930-talets socialdemokratiska uppfattning att allt var eländigt förr. Hur som helst fanns det en konflikt mellan arbetarna och arbetsgivarna där de första ansåg sig förtjäna att ha det bättre och de sista ansåg att arbetarna hade det bra och inte var intresserade att ytterligare förbättra deras situation. Arbetarnas inställning till arbetsgivarna präglades av att de över huvud taget inte ville förbättra arbetarnas situation. Ändå är det tydligt att arbetsgivarna accepterade vissa av arbetarnas krav och att de fick det allt bättre.

---

⁴¹ Avräkningsbok från 1848.

⁴² Ibid.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ PM av Carl Bratt från 22/9 1857 (volym 15 – Serie Q).

Därefter följer ett PM om kofoder till arbetarna där Bratt har låtit arbetarna välja om de vill ta ut halva mängden kofoder in natura och resten i pengar, ta ut allt in natura eller allt i penningar. I det andra fallet anser han att fårfooderspengarna skulle inräknas som ersättning till baronen för det ökade fodret som var en följd av det nya systemet. Detta ansåg Bratt var lämpligt av följande skäl:

1. Det vore önskvärt att arbetarna, åtminstone för närvarande, ville slå sig ihop med en ko för två hushåll.
2. Det vore bra om arbetarna själva kunde köpa hö, för om baronen skulle köpa och hemföra fodret skulle det bli dyrare än vad som var beräknat i förslaget.
3. Om fårfooder inte skulle inräknas i fullt kofoder skulle det uppstå en förlust, men å andra sidan skulle det möjligen väcka förbittring om man inte lät folket välja utan föreskrev att fårfooder ovillkorligen skulle inräknas.
4. Åtminstone det aktuella året, 1857, torde det vara svårt att köpa tillräckligt foder.

Slutligen motiverar Bratt sitt agerande med att missnöjet skulle bli stort om man tog det gamla kofodret till utgångspunkt.⁴⁵ Detta visar att det ibland kunde vara dåliga tider och att arbetarna fick räkna med att ha det lite sämre, även om de ansvariga var motiverade att lösa dessa situationer på olika sätt samt att man på olika sätt försökte förändra arbetarnas situation till det bättre.

Enligt Kindstrand var hjälpen och underhållet till änkor och invalider knappast värt att nämna, dog fadern i familjen fick de andra försörja sig nästan själva, och folk som skadades allvarligt fick ofta jobba ändå vilket i regel ledde till att de skadades ännu mer.⁴⁶ Om man får tro författaren var den sociala hjälpen som bruket gav till arbetarna och deras närstående således inte mycket att hurra för. Jag tror inte heller att den var särskilt stor.

Vid en jämförelse mellan arbetarnas lönevillkor 1820 och 1848 kan det först förefalla tydligt att lönerna höjts. För arbetarna vid kopparverket är höjningen runt 100 rdr för de flesta arbetarna medan den i gruvorna är 50-100 rdr, det vill säga något mindre. Här föreligger dock en felkälla i att penningvärdet har försämrats något. Detta tror jag dock inte har någon större betydelse när det gäller att se huruvida lönerna höjts eller inte. Att en höjning har ägt rum är tydlig, problemet är att visa hur stor den var. Jag anser ändå att man kan säga att den inte är obetydlig, och att arbetarna därför fick det snäppet bättre under dessa år.

Bruksrättarens kontanta lön har minskat med ca 30 rdr, och den totala har ökat med ca 150. Motsvarande för byggmästaren är en ökning på ca 120 för den kontanta lönen och ca 600 för den totala! Garmakarnas kontanta lön har i genomsnitt ökat med 100 rdr, och den totala med 200 rdr. Motsvarande för smältarna var 50 och 100 rdr, för rostvändarna syns ingen märkbar ökning av den kontanta lönen och den totala löns ökning ligger kring 100 rdr med variationer, bokarnas kontanta lön har ökat med i genomsnitt 50 rdr och den totala med 150-200 rdr med stora variationer. Någon ökning av gruvarbetarnas kontanta lön är inte märkbar, den totala lönen ökade dock med ungefär 150-200 rdr, med variationer.

Bruksrättarens och byggmästarens råguttag har ökat med nästan hälften. Garmakarnas råguttag verkar vara oförändrat, även om variationerna är stora. Smältarnas råguttag har också

---

⁴⁵ PM om kofoder av Carl Bratt från 22/9 1857 (volym 15 – Serie Q).

⁴⁶ Melker Kindstrand: *Mina upplevelser under mina uppväxtår i Bersbo 1866-1885* (opublicerat häfte till minne av konfirmation från 2001).

ökat med nästan hälften, även om variationer finns. Rostvändarnas och malmbokarnas råguttag har i genomsnitt fördubblats, även om variationerna här är mycket stora. Gruvarbetarnas uttag av råg har generellt blivit något större även om variationerna är stora, för vissa är uttagen rent av mindre än tidigare medan ett fåtal gjorde stora uttag.

Störst löneökning har tveklöst byggmästaren fått, med 600 rdr. Därefter kommer garmakarna vars lön har ökat med i genomsnitt 200 rdr. Även bokarna och gruvarbetarna har fått stora löneökningar med i genomsnitt 200 rdr. Bruksrättarens föreslagna löneökning till 233.16 rdr verkar ha beviljats, eftersom den 1848 var 268.19.7 rdr. Vad gäller gruvarbetarnas föreslagna genomsnittliga löneökning med 25 rdr så verkar den definitivt ha beviljats, med mycket mer dessutom. Här finns inte något mönster för hur löneökningarna har gjorts, byggmästaren som redan hade högst lön fick senare en betydligt högre samtidigt som några av de sämst betalade, gruvarbetarna, också fick en rätt stor ökning. Sedan finns det arbetare vars löneökningar var rätt normala precis som deras tidigare löner.

Sammanfattningsvis kan sägas att arbetarna förmodligen var lågavlönade under hela perioden 1800-1848, men att deras löneförhållanden på flera sätt ändå förbättrades under perioden. Huruvida konsulterna var orsaken till detta är osäkert.

4.2. Arbetstider och skiftesarbete

Frågan om vilka arbetstider man hade och hur skiftesarbetet såg ut är lite svår att besvara då det inte finns något material som ingående belyser detta. Vissa svar kan dock ges, samtidigt som man kan besvara närliggande frågor som rör arbetsmiljön med mera.

Kvartersmännen och konstvaktarna i Bersbogruvan arbetade 22 dagar i månaden (vilket blir 264 dagar om året). Följaktligen borde dessa arbetare ha gjort andra saker under de återstående dagarna, som att driva ett jordbruk. Gruvarbetarna i samma gruva hade efter den sista regleringen under 12 timmars tid upphunnit till ett medium av 12 kvarters borrhning å 8 runstycken per kvart. Gruvarbetarna i Mormorsgruvan hade för varje kvarters borrhning 0.1.2 rdr och borrhade 10 kvarter om dagen.⁴⁷ Gruvarbetarna hade således långa arbetsdagar på 12 timmar med mycket som skulle hinnas med, då de strävade efter att hinna så mycket som möjligt vilket ledde till 10-12 kvarters borrhning om dagen. Skiftena bör därför ha varit lika långa, det vill säga 12 timmar, vilka ständigt avlöste varandra vilket gjorde att brytningen hölls igång dygnet runt.

Enligt Kindstrand varade arbetet ovanför gruvan från klockan 6 på förmiddagen till klockan 7 på eftermiddagen, med en timmes middagsrast. De hade alltså förmodligen något längre arbetsdagar än gruvarbetare. Arbetsbördan kunde bestå i att ta emot 100 tunnor uppforslat berg om dagen vilket innebar 400 kärror att köra. De kvinnor och barn som arbetade med detta hade således mycket att göra under arbetstiden precis som männen. När arbetarna ansåg sig missnöjda med befälet i Berbsogruvan demonstrerade de och baronen såg till att befälet avskedades då han satte större värde på sina arbetare än på dessa herrar. Detta skedde flera gånger.⁴⁸ Arbetsdagen för dagsverksarbetande pojkar började 4.30 på morgonen och pågick till klockan 8 på kvällen, med raster på 2 ½ timme. De borde således ha haft något längre

---

⁴⁷ Carl Magnus Robson och Clas Wallman: *Underrättelser rörande Åtvidabergs Kopparverk samt Utlåtande och Förslag till åtskillige förändringar i Grufvornas och Werkets bedrivande, arbets metoder och aflöningar m.m. År 1820.* (volym 15 – Serie Q), paragraf 14.

⁴⁸ Melker Kindstrand: *Mina upplevelser under mina uppväxtår i Bersbo 1866-1885* (opublicerat häfte till minne av konfirmation från 2001).

arbetsdagar än de flesta andra arbetare. Deras dagskifte omfattade 6 dagar i veckan, nattskiftet 7.⁴⁹ Kvinnor och barn bör således ha haft längre arbetstider än männen. Under 1857 minskade arbetarna sitt arbete en aning men påräknade trots det stor förtjänst på grund av en beviljad löneökning.⁵⁰ Således minskade arbetstiden något med åren.

År 1808 ansågs behovet av säkerhet i Bersbogruvan inte vara lika stort som tidigare då gruvan inte längre drevs i samma omfattning. Därför tillkallades Johan Tobias Geisler som skulle få fälla utlåtandet huruvida de band som höll upp gruvväggarna skulle tas bort helt och hållet eller om vissa delar av dem skulle få vara kvar. I en besiktningsrapport från 1808 skriver han att för att bibehålla säkerheten i gruvan var man främst tvungna att ordna till avsatta band och räcken. Han nämner först att två band kunde tas bort eller minskas till hälften, fem band behövdes inte då återstoder av vissa betydliga berg lämnade tillräckliga band till väggarnas styrka. För tre band kunde haken tas bort, fem band avskalats, ett band större delen borttagas, ett band lämnas orört, tre band till hälften borttagas och fem band hade överflödigt storlek som skulle avskalats till viss del. Ett band på 57 famnars djup (ca 100 m) mellan Hammeltons stora och Lefebures sänkningar hade avsatts i själva malmgången till styrka för den hängande väggen, men hade med tiden spruckit sönder och till stor del nedrasat från andra sidan. Det som då kvarstod var mycket sprucket och hotade varje dag att falla ned. Detta skulle tas bort till hälften. Ett sönderrämnat band kunde helt tas bort då en stenpelare uppfördes som uppbar den hängande väggen.⁵¹ Dessa utlåtanden är ett tecken på att man var mån om arbetarnas säkerhet.

I ett PM från 1853 ansåg samma Bratt att det vore bra om en Husbergskärra förfärdigades för att underlätta framförandet av det lössprängda berget till slamgången i Bersbogruvan. Detta visar att det fanns saker som gjorde arbetsprocessen ineffektiv och besvärlig och att de ansvariga ville förbättra och underlätta arbetet. För att hindra berg att falla ned i den stora gruvan i Haggruvan under skjutningen skulle man uppsätta resvirke.⁵² I ett annat PM från 1854 påpekar han att man i Bersbogruvan fortsatte konstsenkningen och att pallar drevs därifrån åt båda sidor. Snart skulle man behöva band mot stamgångssänkningen, men då man för närvarande inte kunde bilda något sådant som erhöll önskad säkerhet skulle man enligt Bratt istället anskaffa en tackjärmspelare till stöd från den hängande väggen. I Haggruvan fortsatte senkningen i schaktet till genomslag med den undervarande orten och en tjänlig byggnad uppfördes för att berget inte skulle falla ned i gruvan i genomslaget. Bandet emot stora gruvan togs ganska stadigt. I Malmviksgruvans gamla gruva hade man också försett med starka band så att någon fara för väggarnas osäkerhet inte förefanns. Man ansåg också att gruvan omedelbart skulle torkas, och detta kunde provisoriskt ske med granris.⁵³ Således var de ansvariga måna om och ville förbättra arbetarnas säkerhet.

I Robson och Wallmans konsultrapport nämns flera punkter där arbetsförhållandena för arbetarna kunde förbättras, bland annat vändrostningsarbetet som skedde med brådska och att det därför ibland hände att vatten slogs på vändrostarna, ”ehuru svårligen något skadligare förfarande lär kunna uptänkas [sic]” och att en betydlig mängd koppar förlorades varje år på

---

⁴⁹ Broström K O, Levnadsminnen från Åtvidaberg, Linköpings seminarium och Stockholms folkskolor. I *Årsböcker i svensk undervisningshistoria, årg. 25* (Stockholm, 1945), s. 29.

⁵⁰ PM av Carl Bratt från 22/9 1857 (volym 15 – Serie Q).

⁵¹ Besiktningsrapport av Johan Tobias Geisler från 1808 (volym 15 – Serie Q).

⁵² PM av Carl Bratt från 24/1 1853 (volym 15 – Serie Q).

⁵³ PM av Carl Bratt från 25/11 1854 (volym 15 – Serie Q).

grund av förhastad rostvändning.⁵⁴ Således var vändrostarnas arbetsförhållanden runt 1820 inte så bra, de var jäktade och kunde skadas allvarligt. De hade med andra ord mycket som de skulle hinna med under sin arbetstid. Vad gällde arbetsförhållandena vid vändrostningen och råkopparbruket så ansåg man att någon ung man från bruket, som var stadgad och hade gott förstånd och endast någon kännedom av rostning och brukning skulle göra ett studiebesök i Falun och Ridderhyttan för att hämta underrättelser som sedan skulle tillämpas i Åtvidaberg. Samma person skulle undersöka smältverket som hyttfodge, beroende på om direktör Harnmark inte hade tid och hälsa eller inte fanns på plats, vilket emellertid inte ansågs vara fallet. Direktörens närmare tillsyn av smältverket var inte bara avsett att bibehålla ett gott skick utan även förbättra, så långt hans övriga plikter tillåtit, och sågs som ett motstycke till de missbruk och felaktigheter som gjorts innan direktören fick styrelsen över kopparverket. Ändå ansågs han med sina kunskaper om affärers skötande och bokföring vara överkvalificerad att utföra detta arbete och att en hyttfogdes kunskaper skulle räcka, och därför ansåg man att en hyttfogde skulle anställas.⁵⁵ Detta innebar att disponenterna ställde krav på direktören, att de förväntade sig att han var angelägen om och ville ta sig tid att förbättra arbetsförhållandena. Att man ansåg att en hyttfogde skulle utbildas och anställas visar att arbetare, i det här fallet unga, om de var duktiga kunde få utbildning och avancera samt därmed få bättre arbetsförhållanden.

Det hade funnits tider då bergsmän från Falu koppargruva varit i Åtvidaberg för att instruera sig, och därför ansåg konsulterna att Falun borde återbetala sin skuld genom att låta Åtvidaberg ta efter vissa av Falu koppargruvas principer. Något som man ansåg att Åtvidaberg skulle ta efter från Falun var de omsorger och tillgöranden för arbetarna som dagligen följdes av ämbets- och uppsyningsmän, något som ansågs överensstämma med senare tiders upplysning och hittills vunnen erfarenhet. Här hade alltså Falu kopparverk uppnått till någon grad anständiga arbetsvillkor i form av omsorger och tillgöranden som inte fanns i Åtvidaberg, vilka konsulterna ville att Åtvidaberg skulle ta efter. Därmed kunde motsvarande förhållanden i Åtvidaberg år 1820 inte anses motsvara ”senare tiders upplysning” som rådde vid 1800-talets början. Detta visar även att konsulterna var beredda att föreslå hårda metoder för att förbättra arbetsförhållandena, i det här fallet ”kräva” av Falun att få överta deras principer. I Falun utfördes smälthanteringen vid massor av hyttor och för olika ägare vilka precis som arbetarna tävlade med varandra. Principerna för smältarbetet var givna efter vilka arbetet skulle förrättas, och den enas större skicklighet i handlag eller större uppmärksamhet vid beskickning och arbete tillvann honom snart bättre anseende och utkomst som inte bara blev en belöning utan också en uppmuntran för andra att uppnå samma eller ännu högre mål. Detta utomordentliga system var enligt konsulterna en aldrig vilande orsak till att kopparslaggen vid Stora Kopparberget mestadels höll en hög kopparhalt. Om detta system tillämpades även i Åtvidaberg skulle ovanor och missbruk inte kunna förekomma i smältprocessen och resultatet bli bättre. Konsulterna ville således också införa ett mer kapitalistiskt och konkurrenspräglat produktionssystem i Åtvidaberg vilket vissa kanske skulle anse leda till sämre arbetsförhållanden då det ledde till tävlan och uppskruvat arbetstempo, men i det här fallet ansågs det inte göra det. Det skulle särskilt förbättra arbetsförhållandena för skickliga arbetare då de fick bättre utkomst och anseende genom sin skicklighet. På längre sikt skulle det nog förbättra arbetsförhållandena för andra arbetare också då det ledde till förbättrad produktion. Konsultrapporten avslutas med att konsulterna självmant påpekar att produktionen utmärktes av många brister men påstår ändå att de kände

---

⁵⁴ Carl Magnus Robson och Clas Wallman: *Underrättelser rörande Åtvidabergs Kopparverk samt Utlåtande och Förslag till åtskillige förändringar i Grufvornas och Werkets bedrivande, arbets metoder och aflöningar m.m. År 1820.* (volym 15 – Serie Q), paragraf 8.

⁵⁵ *Ibid.*, paragraf 12.

sig smickrade av förhoppningen att förvaltningen skulle kunna bygga en lyckad utveckling. Konsulterna såg det också som sin plikt, och förenat med nöje, att meddela och anskaffa alla de ytterligare underrättelser vilka erfarenheter vid Stora Kopparberget kunde ge vid handen eller egna och andras sammanlagda kännedom av ämnet skulle kunna bibringa.⁵⁶

Det finns fler exempel på hur konsulter med flera personer ville att arbetarnas arbetsuppgifter skulle bli mindre mödosamma och mer effektiva. I konsultrapport från 1820 påpekas att vid Bersbogruvans avsänkande borde den liggande väggen där uppfodringen skulle ske sprängas av i jämn dosering och banden sättas ordentligt, så att uppfodringen kunde ske efter en plangång i rät linje istället för som det då var, besväras av en buktig.⁵⁷ Man ville också undvika det som man kallade det, besvärliga och kostsamma arbete att uppfodra vatten ur gruvan då denna blev allt djupare genom att inrätta en s.k. ”vattudunt” (en sänkning där vatten samlas för att sedan dras upp med vattenkonst⁵⁸).⁵⁹ Vidare hade man minskat storleken på kallrostgroparna och istället gjort fler eftersom arbetet annars skulle bli för ineffektivt och mödosamt.⁶⁰ Då vändrostningsarbetet skedde med brådska och att det därför ibland hände att vatten slogs på vändrostarna, ansåg konsulterna att ett nytt rosthus skulle byggas. Att vändrostarna skyndade sig ansåg konsulterna var något av de skadligaste förfaranden som kunde upptäckas. Vad gäller disponenterna så ansåg konsulterna att de skulle finna ett verksamare biträde i och för tillverkningarnas uppdrivande om man precis som i Falun hade ett mer kapitalistiskt produktionssätt där arbetarna tävlade med varandra (se ovan).⁶¹ Det fanns således många problem som gjorde arbetet ineffektivt och mödosamt vilket man ville åtgärda.

Enligt Karl Olof Broström var tjänstehjonens ställning för hundra år sedan på många ställen knappast bättre än om trälens under forntiden. De kunde väl inte säljas av husbonden men ändå behandlas nästan som husbondefolket ville. Husagan var förankrad i lagen och kunde saklöst tillgripas vid minsta förseelse och den missbrukades hänsynslöst. Normalarbetsdag hade man inte hört talas om, och arbetstidens begränsning bestämdes av husbondens godtycke. Nattarbete förekom i stor utsträckning. Maten var av billigaste slag även om den var kvantitativt tillräcklig. Bostaden utgjordes av köket. ”Sent i säng och tidigt upp” var en levnadsregel som obönhörligt tillämpades.⁶² Denna beskrivning låter väldigt eländig och kan vara påverkad av den socialdemokratiska eländeshistorien och hans egen uppfattning, men jag tror ändå att tjänstehjonen kan ha haft det mycket svårt.

Sammanfattningsvis kan sägas att arbetarna och då särskilt kvinnor och barn hade mycket att göra under långa arbetsdagar på runt 12-15,5 timmar. Likaså fanns det mycket som gjorde arbetsprocessen ineffektiv och besvärlig för arbetarna. Alla dessa rapporter från konsulter och andra visar att det fanns ett stort intresse hos de ansvariga att förbättra produktionen och situationen för arbetarna. Detta skulle förbättra arbetsförhållandena på två sätt, dels genom att arbetet blev mindre mödosamt och på längre sikt förmodligen också att den ökade produktionen gav något tillbaka till arbetarna.

---

⁵⁶ Ibid., paragraf 15.

⁵⁷ Ibid., paragraf 3.

⁵⁸ http://www.jernkontoret.se/bibliotek/urkunder_och_kallor/bergwerkslexicon/v.php (2008-11-14)

⁵⁹ Carl Magnus Robson och Clas Wallman: *Underrättelser rörande Åtvidabergs Kopparverk samt Utlåtande och Förslag till åtskillige förändringar i Grufvornas och Werkets bedrivande, arbets metoder och aflöningar m.m. År 1820.* (volym 15 – Serie Q), paragraf 4.

⁶⁰ Ibid., paragraf 6.

⁶¹ Ibid., paragraf 15.

⁶² Broström K O, *Levnadsminnen från Åtvidaberg, Linköpings seminarium och Stockholms folkskolor. I Årsböcker i svensk undervisningshistoria, årg. 25* (Stockholm, 1945), s. 3-4.

4.3. Kvinnor och barn

I avräkningsböckerna kan man inte hitta några kvinnor med samma yrkestitlar som männen, utan endast änkor, pigor och jungfrur, varför de inte borde ha haft samma arbetsuppgifter som männen. Från Kersti Sågvall-Ullenhags avhandling vet vi dock att en stor del av den totala arbetsstyrkan bestod av kvinnor och barn som var anställda endast under sommarmånaderna för slaggplockning vid smältverket och skrädning utanför gruvorna, vilket var ett otacksamt arbete. Det innebar långa arbetsdagar från 6 på morgonen till 7 på kvällen med en timmes middagsrast, vilket förmodligen var längre än männens arbetsdagar. Vi vet också att denna kategori drabbades särskilt hårt av den stora minskningen av arbetskraft under åren 1869-1902. Under perioden minskade också gruppen av ynglingar kraftigast bland de heltidsanställda manliga arbetarna. Kvinnornas arbete på varpet var enligt Kindstrand ”onaturligt”. Barnen deltog även i arbetet då det blev moderns lott att även för dem ta tunga bördor då de även fick vårda spädbarnen under arbetet. Efter en tung arbetsdag på varpet skulle hon mjölka kon som fick driva iväg 3 km. Enligt Kindstrand var kvinnornas arbetsbörda större än mannens och att någon på sin tid skrev om det vita slaveriet.⁶³ Även om berättelsen kan vara påverkad av tidens och egna uppfattningar så säger författaren ändå tydligt att kvinnornas arbetsbörda var större än männens varför jag ändå tror att de hade det svårare. Inom baroniet Adelswård fanns under 1800-talet en oskriven lag att en pojke skulle gå i dagsverke från och med sommaren det år han fyllde tio år. Under 1800-talets första hälft hade pojkar satts i förvärvsarbete så snart de ansågs kunna göra någon nytta. Arbetsdagen började 4.30 på morgonen och pågick till klockan 8 på kvällen, med raster på 2 ½ timme. Arbetstiden var således mycket lång. Dagskiftet omfattade 6 dagar i veckan, nattsiftet 7. Bland de arbeten som pojkar skulle utföra var jordschaktning, skogsröjning och malmplockning de vanligaste. Deras månadslön var 6 rdr, vilket på ett år blir 72 rdr, det vill säga den var låg i förhållande till andra arbetares löner.⁶⁴ De barn som arbetade hade det således inte lättare än de vuxna, såväl vad gällde arbetstider som lön. En annan slutsats som kan dras är att kvinnor och barn hade sämre arbetsförhållanden än männen, bland annat vad gällde arbetstider. Mer utförligt än så kan jag inte besvara frågan om hur stor del av familjen som arbetade utifrån det källmaterial jag använt.

---

⁶³ Melker Kindstrand: *Mina upplevelser under mina uppväxtår i Bersbo 1866-1885* (opublicerat häfte till minne av konfirmation från 2001).

⁶⁴ Broström K O, *Levnadsminnen från Åtvidaberg, Linköpings seminarium och Stockholms folkskolor. I Årsböcker i svensk undervisningshistoria, årg. 25* (Stockholm, 1945), s. 29.

5. Avslutning

Här sammanfattar jag resultatet och återkopplar det till forskningsläget.

Av arbetarna vid kopparverket 1820 hade byggmästaren högst lön. Därefter kommer i tur och ordning rostvändarna, garmakaren, smältarna, malmbokaren, bruksrättaren och garmakardrängen. Det är ur denna ordning som olika yrkesgruppers arbets- och anställningsförhållanden i relation till varandra kan utläsas. Arbetarna vid gruvan tjänade generellt något sämre än kopparverkets arbetare, och särskilt arbetarna i Bersbogruvan. Denna löneordning verkar ha tillämpats även 1848 med undantaget att malmbokarna då hade högre lön än rostvändarna. Lönen togs främst ut i kontanter, råg, sill, salt och brännvin. Övriga förmåner som arbetarna fick inkluderade husrum, vedbrand, potatisland, fri läkarvård (under 1770-talet kom den första bruksläkaren) och mediciner, sjukdagspenning, stor förtjänst för kvinnor och barn, en stadigvarande arbetsförtjänst etcetera. Detta motsvarar tämligen bra de förtjänster som arbetarna i Tillhagens verk fick, nämligen fritt husrum om ett rum och kök, fri vedbrand, foder för två kor, rätt till nödigt potatisland och uttag av en viss kvantitet säd och saltvaror per månad. Således styrks också Tillhagens påståenden att läkarvård började ges vid bruken på 1800-talet och att då även mediciner fanns tillgängliga.

Bruksarbetarna och särskilt gruvarbetarna i Åtvidaberg hade dåliga arbetsförhållanden, de var lågavlönade och hade mycket att göra under långa arbetsdagar på runt 12-15,5 timmar i en svår arbetsmiljö. Skiftena i Bersbogruvan varade i 12 timmar vilket innebar att produktionen hölls igång dygnet runt, vilket bekräftar Bursells påstående att produktionen vid bruksanläggningar bedrevs hela dygnet av olika skifteslag. I Bersbogruvan arbetade kvartermännen och konstvaktarna 22 dagar i månaden vilket blir 264 dagar på ett år. De återstående dagarna borde dessa arbetare följaktligen ha ägnat sig åt andra saker än att arbeta i gruvan, som att driva ett jordbruk. Det fanns likaså mycket som gjorde arbetsprocessen ineffektiv och besvärlig för arbetarna. Tillhagens redogörelse för hur husaga tillämpades bekräftas här vad gäller tjänstehjonen.

Kvinnor och barn hade sämre arbetsförhållanden än männen. De utgjorde en stor del av den totala arbetsstyrkan och var anställda endast under sommarmånaderna för slaggplockning vid smältverket och skrädning utanför gruvorna, vilket var ett otacksamt arbete som dessutom var lågavlönat. De arbetare som arbetade med detta hade enligt Kindstrands minnesanteckningar arbetsdagar på 13 timmar, vilket motsäger Henrikssons påstående att kvinnliga bruksarbetare inte kunde arbeta längre än 6 timmar om dagen eftersom de även hade hushållet att ta hand om. Tydligen kunde de ta hand om hushållet trots långa arbetsdagar.

1820 föreslog två konsulter från Stockholm att produktionen behövde förbättras och förenklas på flera sätt samt att arbetarnas löner behövde höjas. 1848 var arbetarnas löner högre än 1820, men kan fortfarande betraktas som lågavlönade. Under 1857 minskade arbetarna sitt arbete en aning men påräknade trots det stor förtjänst på grund av en beviljad löneökning. Således minskade även arbetstiden något med åren.

Alla förslag om hur produktionen kunde förbättras och underlättas visar att konsulterna ville att arbetsförhållandena för arbetarna skulle bli bättre och att man således brydde sig om dem, samt att baronen, disponenterna och andra ansvariga också förväntades vara intresserade av att förbättra arbetsförhållandena och bry sig om arbetarna. Alla rapporter om hur säkerheten kunde förbättras är tecken på att de ansvariga var måna om och ville förbättra säkerheten för arbetarna. Disponenterna ställde också krav på direktören, vilket visar att de förväntade sig att

han var angelägen om och ville ta sig tid att förbättra arbetsförhållandena. Baronerna var också mån om att förbättra arbetsförhållandena vid bruket och konsulterna verkade ha en särskilt positiv syn på arbetarna och deras insatser. Ett bevis för att baronerna satte större värde på sina arbetare än på befälen är att befälen i Bersbogruvan avskedades då arbetarna demonstrerade eftersom de ansåg sig missnöjda med dem. Med andra ord fanns det ett stort intresse hos konsulterna, baronerna med flera att förbättra produktionen och arbetsförhållandena för arbetarna. Detta skulle dels förbättra arbetsförhållandena genom att arbetet blev mindre mödosamt och på längre sikt skulle förmodligen också den ökade produktionen leda till förbättrade villkor för arbetarna.

Den tidigare forskningens slutsatser att arbetet vid bruksanläggningar under 1800-talet var lågavlönat, mödosamt och varade under långa arbetsdagar blir således bekräftat även här. Bursells påstående att smeder fick ersättning för överarbete (i detta fall överkol) stämmer här också då kopparsmederna och deras drängar i Åtvidaberg fick ersättning för överkoppar.

6. Referenser

Otryckta referenser

Bildningscentrum Facettens arkivdepå (Brukskultur Åtvidaberg)

Åtvidabergs kopparverks bruksarkiv

Avräkningsbok från 1848

Avräkningsbok för Bersbogruvan från 1848

Robson, Carl Magnus och Wallman, Clas: *Underrättelser rörande Åtvidabergs Kopparverk samt Utlåtande och Förslag till åtskillige förändringar i Grufvornas och Werkets bedrivande, arbets metoder och aflöningar m.m. År 1820.* (volym 15 – Serie Q)

Besiktningrapport av Johan Tobias Geisler från 1808 (volym 15 – Serie Q)

PM av Carl Bratt från 24/1 1853 (volym 15 – Serie Q)

PM av Carl Bratt från 25/11 1854 (volym 15 – Serie Q)

PM av Carl Bratt från 22/9 1857 (volym 15 – Serie Q)

PM om kofoder av Carl Bratt från 22/9 1857 (volym 15 – Serie Q)

Kindstrand, Melker: *Mina upplevelser under mina uppväxtår i Bersbo 1866-1885* (opublicerat häfte till minne av konfirmation från 2001).

http://www.jernkontoret.se/bibliotek/urkunder_och_kallor/bergwerkslexicon/v.php (2008-11-14)

Tryckta referenser

Boetius, Bertil: *Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk*, Den svenska arbetarklassens historia (Stockholm, 1951)

Broström K O, *Levnadsminnen från Åtvidaberg*, Linköpings seminarium och Stockholms folkskolor. I *Årsböcker i svensk undervisningshistoria*, årg. 25 (Stockholm, 1945)

Bursell, Barbro: *Träskoadel – En etnologisk undersökning av lancashiresmedernas arbets- och levnadsförhållanden på Ramnäs bruk vid tiden sekelskiftet 1900* (Lund, 1974)

Eriksson, Ulf: *Gruva och arbete. Kiirunavaara 1890-1990. Avsnitt I 1890-1920* (Uppsala, 1991)

Granlund, John: ”Arbetsorganisationer”, i *Arbetaren i helg och söcken II - Vardag och fest*, Andreas Lindblom red., Den svenska arbetarklassens historia (Stockholm, 1944)

Hellström, Sven m.fl.: *Åtvidabergs historia* (Linköping, 1983)

Henriksson, Håkan: ”Kvinnorna i Bergslagens gruvor”, i *Bergslagens kvinnodagar 1995 – Opuscula historica Upsaliensia I*, Åsa Karlsson red. (Uppsala, 1996)

Lagerkvist, Lars O. & Nathorst-Böös, Ernst: *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar* (Uppsala, 2002)

Myrdal, Gunnar: *The Cost of Living in Sweden 1830-1930*, Stockholm Economic Studies (Stockholm, 1933)

Nordisk familjebok (Stockholm, 1916)

Svennilson, Bagge-Lundberg: *Wages in Sweden 1860-1930*

Sågvall-Ullenhag, Kersti: *AB Åtvidabergs förenade industrier med föregångare* (Uppsala, 1970)

Tillhagen, Carl-Herman: *Järnet och människorna* (Stockholm, 1981)

Utterström, Gustaf och Söderlund, Ernst: *Fagerstabrukens historia 5 - Arbetare och arbetsförhållanden 1870-1910* (Uppsala, 1959)

Finnborg, Henrietta: *Gruvarbetarnas änkor. Vad arbetade änkorna med vid Närstad gruvfält 1836-37* (opublicerad B-uppsats från Linköpings universitet 1997)
Hamilton, Fredrik: *En studie av "Åtvidabergs Bruksfolks pensionskassa"* (opublicerad B-uppsats från Linköpings universitet 2003)